

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

ЗАВРШНИ РАД

**Унутрашња политика цара Александра II Николајевича
Романова**

професор:

др Милош Ковић

студент:

Бошко Ђенић ИС 14/26

Београд, 2018.

Садржај

1. Предговор.....	3
2. Увод.....	14
3. Реформе цара Александра II	16
4. Однос императора Александра II према револуционарима	26
5. Цар Александар II и интелектуалци	36
6. Монарх и руска православна црква	43
7. „Још Пољска није пропала“ – цар Александар II и Пољаци.....	45
8. Руски орао и фински лав у доба императора Александра II.....	53
9. Цар Александар II и балтички народи.....	62
10. Почеци Белоруса и Белорусије	72
11. Цар Ослободилац и питање Украјине.....	78
12. Унутрашња политика цара Александра II на Закавказју.....	88
13. Руска средишња Азија у доба императора Александра II.....	93
14. Закључак.....	98
15. Библиографија	100

1. Предговор

Дипломски рад под називом „Унутрашња политика цара Александра II Николајевича Романова“ покушаће на јасан, али детаљан начин да предочи све аспекте унутрашње политике једног апсолутног монарха и све промене и процесе које је кроз његове одлуке започела једна велика Империја. Владавина императора Александра II Николајевича значајна је за разумевање руске државе и друштва не само у времену које је он провео на престолу, од 1855. до 1881. године. Напротив, оне промене кроз које су Руска империја и њени народи тада прошли кључне су за разумевање читаве руске историје у другој половини деветнаестог века, али и у каснијем периоду. Једини Романов који је у домовини добио епитет Ослободиоца живео је и владао у занимљивом и богатом периоду, за који је важно разумети унутрашњи живот једног од највећих светских царстава и повезати га са спољним догађајима и трвењима.

Први период једне реформаторске, али неодлучне и аутократске, владавине зато је обележио период „отопљења“, односно попуштања стега Николајевског режима. О том периоду уступака и новооткривене слободе биће речи у готово сваком поглављу, јер су процеси који су тада започети кључни за разумевање већина тема које ће бити обрађене.

Припреме за реформу друштва почеле су одмах по окончању Кримског рата. На овом пољу морала је бити постигнута прва промена, јер већинско сељачко становништво Империје једноставно није могло да производи довољно да задовољи своје потребе и утиче на тржиште. Модернизацију је захтевало и судство, огрезло у бирократску спорост и корумпираност. Локална самоуправа готово да није постојала, па су племићке елите без рестрикција владале својим областима као деспоти. Војска је неспорно била у очајном стању и након Кримског пораза било је неопходно обновити је и оспособити за будуће сукобе. Зато ће једно од централних поглавља рада бити посвећено реформама, које су уз цареву подршку, а често уз његово залагање, обележиле читаву његову владавину. Управо су реформе најтрајнији унутрашњополитички печат Александровог царевања, које су му обезбедиле епитет Ослободиоца.

Изузетно важно поглавље биће посвећено императоровом односу према револуционарима, њиховим мислицима и покретима. Радикални елементи руског друштва највише су утицали на царско расположење, личност и живот током већине

његовог времена проведеног на престолу. Питање царевог односа према револуционарним покретима и личностима од великог је значаја, јер су се у његово време развила она размишљања, циљеви и методи борбе који ће срушити империју Романових 1917. године. Царева неодлучна политика према њима детаљно ће бити истражена, уз сагледавање ситуације из перспективе императора и револуционара. Значај овог поглавља је неоспоран из разлога утицаја односа према револуционарима на унутрашњу политику цара Александра II и на његов живот, који је насилно прекинут активношћу радикалних терориста, припадника револуционарне руске омладине.

Однос императора Александра према интелектуалним елитама Руске империје заслужује поглавље у овом раду. Цар је владао у времену када живе и стварају велика имена руске науке и уметности, нарочито књижевности. Његов лични и државнички однос према уметницима и њиховом стваралаштву утицао је на њихове животе и погледе, па је значајно осврнути се и на овај аспект унутрашње политике Александра II. У поглављу неће бити речи о револуционарним интелектуалцима и мислиоцима, јер ће монархов однос према њима бити обрађен у делу дипломског рада о револуционарима. Неизоставно, једно поглавље објасниће императоров однос према руској православној цркви.

Неколико поглавља биће посвећено искључиво монарховом односу према неруским народима Империје над којима је владао. Важност овог питања очигледна је у мултиетничкој и мултикултурној држави каква је била Русија друге половине 19. века. У тексту ће бити објашњене социоекономске, културне и политичке прилике различитих народа, али и промене кроз које су они прошли, а на које је император директно утицао. Национални покрети биће сагледани из перспективе цара и владајућих руских кругова, али и припадника неруских народа. Највише простора биће дато Александровом односу према пољском и финском народу, јер су они живели у аутономним областима и на њихов свакодневни живот императорова владавина оставила је највише последица. Монархов однос према ова два народа такође одлично осликава два различита приступа царске администрације и два начина на који су руске елите виделе подјармљене народе.

Пажња ће бити посвећена балтичким народима, Естонцима, Летонцима и Литванцима, те оним царевим одлукама које су директно утицале на њихов развој. Белоруска и украјинска нација још увек у овом периоду нису биле формиране, али ће се рад посветити проналажењу њихових корена. Питање ових народа, односно развитка локалних

идентитета у украјински и белоруски национализам, значајно је за владавину цара Ослободиоца. Управо ће његовом политиком према становништву, доћи до политизације различитих културног покрета. Обрађен ће бити и монархов однос према кавкаским и народима руске средишње Азије. Ипак, неки од ових народа управо су током владавине Александра II интегрисани у Руску империју по освајању њихових земаља. Зато је питање царевог односа према њима чешће питање спољашње него унутрашње политике, коју рад истражује. Припадници ових народа углавном су били под непосредном влашћу војних гувернера, а њихов социоекономски, политички и културни живот још увек није почео да у потпуности живи унутар руског државног система.

Унутрашња политика цара Александра II није у потпуности обрађена као јединствена целина ни у једној књизи. Ипак, постоји литература која се већим или мањим својим делом бави животом и владавином овог императора, па није тешко наћи материјал за истраживање његове унутрашње политике. Ради бољег разумевања теме неопходно је пажљиво изабрати изворе и литературу и упознати се са општим њиховим одликама, веродостојношћу и објективношћу. У наредним редовима биће изложен кратак осврт на изворе и литературу, редом којим су коришћени и наведени у раду. Њихова имена биће преведена на српски језик и у неким случајевима скраћена.

Непроцењив извор који говори о кметском положају и животу у времену владавине цара Александра Николајевича долази од Саве Дмитријевича Пурлевског, одбеглог мужика. Његова аутобиографија представља одличан приказ живота потлаченог кмета, који се бегом спасио неправде да би дочекао 1861. годину. Сведочанство важно за разумевање живота мужика јесу и мемоари Александра Никитенка. Његова прича ипак се завршава 1824. године, па није могуће анализирати његов поглед на потоње реформе. Документарни извор текста Манифеста о укидању кметства из 1861. године значајан је из очигледног разлога разумевања царевих одлука и размишљања по том питању.

Срби о Русији и Русима одлична је збирка извора у којима су припадници српског народа давали своје виђење Русије, њене државе и друштва у периоду од 1750. до 2010. године. Творац збирке је Мирослав Јовановић, српски историчар, професор и познавалац историје Русије. Текстови Јакова Игњатовића, српског писца и интелектуалца, савременика цара Александра Николајевича, показатељ су ситуације у Русији на начин на који су је видели странци. Његови текстови одишу разумевањем ситуације, иако је

приметна русофилија у приступу објашњавања прилика у Русији. Документарни извори о законској и реформи локалне самоуправе спроведеним у Русији представљају важне текстове који омогућавају истраживање промена.

Значајан извор за разумевање односа цара и револуционарних делова руског друштва јесте књига *У руским и француским затворима* Петра Алексејевича Кропоткина, анархисте, револуционара и племића. Његово дело, објављено 1887. године, представља ауторово виђење различитих затвора које је имао прилику да обиђе (у различитим својствима) током неколико година. Иако су описи руских затвора релативно благи, текст одише жељом да се Русија радикално реформише. Дела Михаила Александровича Бакуњина, још једног радикалног мислиоца, као што су *Бог и држава* или *Револуционарни катехизам*, од изузетне су важности за разумевање перспективе револуционарног дела руског друштва у сукобу са царем и државом.

Николај Јаковлевич Данилевски, конзервативац, панслависта и савременик цара Александра Николајевича написао је неколико дела важних за разумевање покрета којем је припадао. У овом раду избор је пао на књигу *Русија и Европа* која осликава његове погледе на одвојеност и вечни анимозитет две културе, као показатељ једног правца размишљања у Русији друге половине 19. века. У поглављу о интелектуалцима немогуће је изоставити велика имена руске књижевности. Ради бољег разумевања културне сцене Русије коришћени су као извори делови из књига Фјодора Михајловича Достојевског и Лава Николајевича Толстоја. Боље разумевање многобројних руских културних и уметничких покрета и стваралаца помогнуто је истраживањем лика и дела Модеста Петровича Мусоргског. Извор у виду текста либрета његове опере *Борис Годунов* значајан је за разумевање опште културне слике Александровског режима.

Британски извор Виљем Ансел Деј посетио је Пољску три пута у периоду пре и током Јануарског устанка. Његово сведочанство засновано је на истраживању дубљих и непосредних узорка побуне, али и на разговору са учесницима сукоба са обе стране. Његово виђење ситуације важно је ради схватања цареве одлучности у питању према подјармљеном пољском народу и њиховом тешком односу. Августин О'Бријен један је од најзначајних извора за Јануарски устанак, јер је провео време у Пољској и Литванији у време одигравања борби. Његов конзервативизам у виђењу устанка не умањује чињеницу да разговара са представницима руске власти и побуњеницима у покушају да представи

читаоцу две стране једног догађаја. Још један значајан извор јесте биографија Марије Кири из пера њене ћерке Ив, која је пренела мајчине приче о детињству. Песма Ципријана Норвида, пољског песника, одлично осликава жеље његовог народа у обрађеном периоду.

Велики број занимљивих документарних и наративних извора који осликавају историју финско-руских односа у времену цара Александра II, могуће је наћи у књизи *Финска и Русија 1808-1920*. Њу је приредио амерички историчар Дејвид Кирби. У овој збирци извора налази се и царев говор на отварању финске скупштине сталеза, али је у њој изостављен каснији след догађаја записан од стране присутних, који се може наћи на интернету. Извор који добро осликава осећања Финаца према владару јесте и аутобиографско дело финског радника Т. Алунда.

Историја белоруске нације и државе је пропагандни текст настао у Белорусији 2001. године залагањем ауторског колектива на челу са Михасом Бичом. Иако овај националистички проглас који комбинује традицију и легенду са археолошким открићима не припада времену царевања Александра II он представља занимљив поглед на схватање заједничког идентитета и историје у Белорусији данас.

Извори коришћени приликом истраживања монарховог односа према Украјини представљају интелектуалну својину представника народа са овог простора. Разумевање „малоруског“ идентитета у Русији 19. века није потпуно без читања дела Николаја Васиљевича Гогоља, нарочито романа *Тарас Буљба*. Са друге стране почетке украјинског национализма немогуће је разумети без истраживања песама Тараса Григоровича Шевченка.

Иван Головин био је руски војник и путописац чије је виђење Закавказја важан извор за истраживање овог предела у времену пре завршетка руског освајања. Његов текст коришћен је ради описа области и покушаја да се објасни на који начин ју је посматрао просечан Рус половином 19. века. Приповетка *Хаџи Мурат* Лава Николајевича Толстоја искоришћена је у овом раду у циљу расветљавања руске опчињености планинским кавкаским племенима и схватања руске цивилизаторске мисије. Артур Кунингам био је британски војни официр који је у времену владавине цара Александра посетио Закавказје и оставио опис области, народа и руске управе. Његово сведочанство прожето је

отвореношћу према новом искуству и нема предрасуде према руској власти и њеним представницима.

Дело *Туркистан* америчког дипломате и путописца Еугенија Скајлера представља одличан извор који описује област средишње Азије у периоду када Русијом влада император Александар II. Аутор извора се труди да буде отворен према новом искуству. Ипак, стиче се утисак да не одобрава извесне потезе руских представника и често упоређује област са својом домовином. Збирка извор под називом *Руси у централној Азији* је дело из 1865. године, које обједињује сведочанства различитих путника који су имали прилику да посете Туркестан. Извори су важни због руског погледа на „дивље“ степе које су желели да покоре и искористе, како пре тако и током владавине цара Александра Николајевича. Коначно, ради бољег упознавања са перспективом страних путописаца о руском Туркестану и оценом успешности администрације цара Александра, коришћен је извор *Срце Азије*. Два британска официра и путописца Френцис Скрајн и Едвард Рос дају упечатљиво виђење средишње Азије више од двадесет година након убиства императора Александра. Њихово сведочанство је махом објективно, мада се у појединим деловима могу наћи трагови неочекиване русофилије.

Дипломски рад заснован је и на коришћењу научне литературе. Књига Роберта Томаса под називом *Руска војска Кримског рата 1854-1856* представља кратак, али јасан приказ организације, опремљености и снаге руске војске у империјалном сукобу који је обележио почетак Александрове владавине. *Кримски рат у империјалном контексту, 1854-1856* аутора Ендрјуа Рета још једна је књига у којој се могу наћи важни детаљи о Кримском сукобу. Иако је њен текст концентрисан на спољнополитички вид рата и његов значај на европској политичкој сцени, он садржи тачне податке о стању Руске империје у ратном периоду, пре и после њега.

Поглавље о реформама цара Александра Николајевича је једно од најзначајнијих за разумевање његове унутрашње политике. Књига руског историчара Александра Полунова *Русија у деветнаестом веку* јесте преглед (углавном) друштвене историје и промене у Русији у временском распону од једног века (1814-1914). Већи део књиге посвећен је управо другој половини 19. века. Иако је највише пажње посвећено ослобађању кметова, могуће је наћи податке о различитим променама руског друштва. *Грађанска Европа* српског аутора Чедомира Попова представља преглед историје Европе током дугог 19.

века, који се користи као званична литература током студија историје на Филозофском факултету у Београду. Током писања овог дипломског рада коришћена су два тома књиге који обухватају период од 1815. до 1914. године. Иако је аутор више пажње посветио западноевропским државама и нису му страни вредносни судови, могуће је наћи велики број података о историји Русије. *Александар II и модернизације Русије* књига је Вернера Мосеа, историчара британско-немачког порекла. Она представља литературу посвећену готово искључиво унутрашњој политици цара Ослободиоца, иако је део текста посвећен и Александровој младости, личности и спољној политици. Књига је добро организована, а аутор користи изворе и другу литературу критички како би објаснио царев однос према различитим друштвеним питањима, слојевима, али и неким неруским народима. Податке из ових књига користио сам у већем броју поглавља дипломског рада.

Књига која је радо коришћена за разумевање руског сељаштва јесте *Господар и сељак у Русији* америчког писца Џерома Блума. Ово исцрпно истраживање о положају и животу руског сељака од деветог до деветнаестог века у Русији долази од аутора добро упућеног у историју руралне Европе. Књига даје важан поглед на стање у коме се налазило већинско становништво Русије у времену владавине Александра Николајевича. *Историја Русије* је опширно дело три аутора од којих је најзначајнији Павле Николајевич Миљуков, руски историчар и политичар. Он је био либерал и противник неограниченог самодржавља и члан Привремене владе 1917. године, који је ипак подржавао идеју уставне монархије. Читаву историју руског царизма посматра кроз призму негативног осећања према апсолутизму и неретко даје суд о различитим царевим подухватима. Ипак излаже значајне и занимљиве податке и упознат је са многобројним изворима и детаљима из живота династије. Такође је значајан као извор који је живот провео у Русији Александра II и његових наследника. Важна књига о руском сељачком животу јесте и *Сељак у деветнаестовековној Русији* коју је приредио амерички историчар српског порекла и познавалац руске и источноевропске историје Вејн Вучинић. Овај рад садржи истраживања различитих научника о животу руског сељака и представља одличан додатак раније наведеним књигама о тој теми.

Књига *Опадање царске Русије* британског историчара Хјуа Сетон-Вотсона, познаваоца историје Русије, обрађује период од 1855. до 1914. године. Аутор у том времену види незаустављиво пропадање Царевине и његов циљ јесте да покаже на који

начин је ова неминовно јурила ка пропасти. Прва целина књиге посвећена је Александру II и у њој се могу наћи подаци о реформама, али и императоровом односу према револуционарима. Истраживање процеса првом атентатору на владара, Дмитрију Владимировичу Каракозову, битно је за разумевање почетка напетог односа цара са тероризмом. У књизи Клаудије Верхоевен, холандске историчарке и ауторке неколико дела о руским револуционарним покретима, видљиве су њене симпатије према атентатору и осуда царског режима.

Жељко Фајфрић српски је правник, али се чини да је за своју књигу *Руски цареви* обавио детаљно истраживање и користио велики број извора, нарочито цитирајући руске револуционаре, због чега је његово дело и изабрано. Иако књига не садржи добар критички апарат написана је објективно. Дерек Офорд је британски историчар и познавалац руског језика, културе и историје 19. века. Његово дело *Руски револуционарни покрет 1880-их година* представља добар преглед друштвене напетости и покретачких сила руских револуционара у периоду пред сам крај владавине цара Александра Николајевича и у доба његовог наследника. Књига *Пут ка револуцији* Аврама Јармолинског, америчког слависте, јесте јасан и релативно кратак преглед руских револуционарних покрета. Посебна пажња посвећена је покретима који су били активни за време цара Александра II, а књига обилује подацима о организацији Народна воља.

Русија под старим режимом књига је Ричарда Пајпса, америчког академика и писца пољског порекла и јаким антикомунистичких ставова. Иако специјализован за историју Совјетског савеза, аутор је написао добро и опширно дело о устројству руске државе и друштва у периоду царизма. Његово истраживање коришћено је у поглављу о односу цара према интелектуалцима. Одлично истраживање о руској култури и њеном развоју од времена Кијевске до Совјетске Русије представља књига *Икона и секира* америчког историчара и универзитетског професора Џејмса Билингтона. Зарад упознавања са личним животима, међусобним односима и комуникацијом са царем различитих великана руске књижевности коришћена је књига *Русија у време Александра II, Толстоја и Достојевског* америчког аутора Валтера Моса. Она се ослања на изворе и често наводи занимљиве цитате или писма великана.

О животу чувеног композитора Модеста Мусоргског доста података може се наћи у књизи француског писца и музичког критичара Мишела Димитрија Калвокорезија. Ради

што тачнијег описа развитака и успеха природних наука у Русији у периоду од 1855. до 1881. године коришћена је опширна студија *Историја руске мисли* коју су приредили Виљем Летербороу и Дерек Офорд. За поглавље о односу цара Александра Николајевича према руској цркви битна је књига *Руско православље у предвечерје револуције* Вере Шевзов, историчарке религије руског порекла. Књига је углавном концентрисана на период после владавине цара Александра II, али му ипак пружа нужну пажњу уз жељу да објасни целокупан развој руске цркве у 19. веку.

Однос цара Александра према Пољацима у одлучујућем времену историје тог народа истражен је на основу три научне књиге и броја извора. Норман Дејвис је историчар британско-пољског порекла и аутор књиге *Божје игралиште*. Други том овог дела обрађује историју Пољске и Пољака у периоду од 1795. године до почетка 21. века. Иако је приметна тенденција ка осуди великих сила које су поделиле Пољску, књига нуди велики број података важних за разумевање пољског друштва у периоду владавине Александра Николајевича. Слично је са књигом *Земље подељене Пољске* Пјотра Вандиша. Књига *Историја Пољске од 1863. године* коју је приредио Роберт Лесли, британски историчар, јако мало простора посвећује периоду 19. века у Пољској, али се у њој могу наћи информације о царевом личном мишљењу и односу према Пољацима.

Амерички историчар Џејсон Лејвери аутор је *Историје Финске*, дела који пружа преглед читаве историје подручја Финске. Његова књига обилује важним информацијама, а једно поглавље посвећено је стварању аутономне Финске под руском влашћу. Овај процес нарочито је важан за сагледавање политике цара Александра II. Лејверијево дело више пажње посвећује политичкој историји, док *Кратка историја Финске* британског аутора Фреда Синглетона у великој мери обрађује и социоекономску и културну историју. Обе књиге на објективан начин приказују однос Русије и Финске.

Историја балтичких држава Андреса Касекампа, канадског историчара естонског порекла, представља преглед историје Естоније, Летоније и Литваније. Књига покушава да на јасан начин представи упоредну историју три државе, избегавајући детаљисање. Тоиво Раун, амерички историчар, даје у својој књизи податке о политичком, социоекономском и културном напретку Естонаца. Сличан преглед историје Летонаца пружа Андрејс Плаканс, летонског порекла, а историје Литванаца Зигмас Киаупа, Литванац. Треба имати у виду да

су ови историчари припадници народа о којима су писали, па није немогуће наићи на предрасуде о руској власти на Балтику. Ипак, књиге обилују значајним подацима.

Недостатак литературе и извора о белоруским крајевима Руске империје представља проблем у истраживању политике цара Александра Николајевича у Белорусији. Књига *Белорусија – Стална граница* Ендрјуа Савченка представља једну од ретких која се бави историјом овог подручја. Истина је да више пажње посвећује геостратешком и политичком него социоекономском и културном виду развита области, али излаже податке који се иначе тешко могу наћи. Приликом истраживања настанка белоруског националног идентитета коришћена је књига *Борба око идентитета* ауторке Нели Бекус, која објашњава развојни пут једног национализма. *Реконструкција нација* америчког историчара и познаваоца историје централне и источне европе Тимотија Снајдера, такође је помогла у расветљавању упоредног развита белоруског са пољским и литванским идентитетом у 19. веку.

О политици цара Александра у Украјини могуће је наћи много више научних књига и извора. Пол Роберт Магочи амерички је историчар мађарско-русинског порекла и аутор књиге *Историја Украјине*. Дело представља преглед целокупне историје подручја данашње украјинске државе и обилује информацијама о политичкој, социоекономској, културној и националној сфери. Магочијево виђење украјинског национализма као производа 19. века и руске власти као угњетавачке јесу непријатне и непотпуно тачне предрасуде које су понекад видљиве у тексту. Слично виђење генезе украјинског националног идентитета и царевог односа према њему има Алексеј Милер, руски историчар. Његова књига *Украјинско питање* јесте најпотпунији преглед односа императора Александра II према подручју и народима „мале Русије“. Још једна књига важна за истраживање политике цара Александра у Украјини је и *Украјина: Историја* пољско-канадског историчара Ореста Субтељнија

Чарлс Кинг амерички је писац и стручњак за међународне односе. Његова књига *Дух слободе* на добар и објективан начин описује развој кавкаских народа у широком временском периоду и у великој мери је коришћена ради разумевања Закавказја у времену цара Александра Николајевича. *Историја Јерменије* књига је јерменско-америчког историчара Симона Пајаслиана која обрађује целокупну историју овог народа. Иако је мало простора посвећено јерменском народу у времену када није имао своју државу, ова

књига пружа занимљиве податке који помажу да се расветли историја Јермена за време цара Александра II. *Војна и политичка историја северног Кавказа у европским студијама* Д. С. Ткаченка, руског историчара, је рад који у виду кратких записа предавања и пропратних питања и тема за размишљање, даје приказ историје руског освајања Закавказја. Аутор се у мањој мери осврће на политичку позадину освајања, више пажње посвећује стратешком и војном аспекту, али и демографским променама које је освајање области донело. Рад је релативно кратак, јасан и лак за читање. За истраживање историје грузијског народа у времену цара Александра Николајевича коришћена је књига *Ивица царства* британског филолога Доналда Рајфилда.

Амерички историчар Едвард Алворт приредио је књигу *Средишња Азија*, која се бави питањем руске власти у том пределу. Пажња је посвећена политичкој, социоекономској и културној политици руских царева и њихових представника. У коришћеном поглављу, које је написала француска историчарка грузијског порекла и пријатељица званичне Москве Елен д'Анкос, објашњено је освајање и организација власти Туркестана. *Туркестан и судбина Руског царства* књига је америчког историчара Данијела Броуера. Његово истраживање окренуто је социоекономским и културним аспектима руске власти у овој области. Могуће је наћи велики број података о времену владавине цара Александра Николајевича. Роберт Крус, амерички историчар и познавалац историје средишње Азије, аутор је књиге *За пророка и цара*, која детаљно описује однос ислама и царских власти у Туркестасну.

На самом крају рада налазиће се библиографија, односно попис извора и литературе коришћене током истраживања.

Руска имена биће навођена у свом пуном облику на српском језику, укључујући име, патроним и презиме. У случајевима појединаца других народа, биће коришћени српски преводи њихових имена, уз ретко навођење руских верзија. Области и градови биће наведени њиховим српским именима, али ће за географске одреднице у мултикултурним и мултиетничким срединама бити дате различите верзије њихових назива. У тексту ће бити коришћен искључиво грегоријански календар, сви датуми руског јулијанског календара биће преведени у датуме грегоријанског.

2. Увод

Александар Николајевич рођен је 1818. године за време владавине свог стрица Александра I Павловича (1801-1825), победника над Наполеоном и утемељивача руске моћи у 19. веку. Када је имао само седам година император је постао његов отац Николај I Павлович (1825-1855). Подучен искуством, Николај је установио чврст и строг систем. Између осталог, одликовале су га ограничена социјална покретљивост и крутост државних институција. У таквој Русији, која се вољом монарха није мењала у унутрашњем смислу, одрастао је царевић Александар. Његова блага природа, поспешивана од стране учитеља и песника Василија Александровича Жуковског, морала је да устукне пред прагматичношћу очевог режима.

Године 1837. царевић је обишао многе делове своје будуће Империје, поставши први Романов који је посетио Сибир. Наредне две године провео је путујући по Европи у жељи да се упозна са различитим државама и пронађе супругу. Оба циља су испуњена. Александар је припреман за своју будућу улогу и учешћем у раду различитих комитета, током честих покушаја да се руски систем унапреди одлуком уског круга људи на врху структуре моћи. Посебно је успех Русије да избегне револуцију 1848. године показао сву оправданост Николајевског система и убедио младог Александра у његову неопходност.

Рат између Руске и Османске империје отпочео је 1853. године. Био је то још један сукоб за учвршћивање утицаја у посрнулој Турској, који је привукао пажњу западних сила, неспремних да Русији препусте неограничену моћ у Цариграду и контролу над Црним морем. Наредне године Велика Британија и Француска објавиле су Русији рат. Битке су вођене на Црном и Балтичком мору, те на Тихом океану и њиховим обалама. Русија је показала немоћ да поднесе дуготрајан рат против индустријских сила западне Европе. Априла 1856. године потписан је Париски мир, који ју је лишио примата на Црном мору и уздрмао њен положај велике силе. У рату, империја Романових изгубила је око 450,000 поданика.¹ Као можда најзначајнија последица сукоба остаје чињеница да је Русија у јеку рата изгубила самодршца. Николај I преминуо је 2. марта 1855. године, суочен са пропашћу војске и државе чији апарат није функционисао.

¹ Robert H. G. Thomas, *The Russian Army of the Crimean War 1854-1856*, London 1991, str. 3.

Александар Николајевич постао је 1855. године апсолутни владар империје од преко 70,6 милиона становника.² Проблеми државе су у јеку пораза били изузетно приметни цару, елитама, али и страним посматрачима. Унутрашњи систем племићке државе, у којој су политичка права припадала искључиво аристократским круговима, био је неспреман да се суочи са новим временом. Лош положај сељаштва, већински везаног за земљу, значио је њихово незадовољство и немогућност да се привреда довољно опорави и напредује. Племићко бирократска корумпираност судства и непостојање система локалне самоуправе значиле су мању сигурност за већину становника Империје. Неруски народи који су живели под круном Романових такође су представљали извор проблема и показивали жељу за променама. Прагматични император одлично је схватао да у датим околностима власт његове породице не може опстати уколико се не реформише.

Цар Александар II посветиће енергију обнови државе и њеној ревитализацији, у циљу брисања грешака прошлости које су довеле до катастрофе Крима. На почетку његове владавине, после мира у Паризу, Русија је коначно била спремна да прихвати чињеницу да је промена од животног значаја. Са почетком владавине новог самодршца почиње и историја његове унутрашње политике, истражене у овом дипломском раду.

² Andrew C. Rath, *The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856*, New York 2015, str. 2.

3. Реформе цара Александра II

Увод - неопходност промене. Историја Русије научила је њене владаре да само неограничена власт и послушно становништво могу осигурати опстанак. Ово су посебно схватили цареви и императори из династије Романових (1613-1917). Кроз самодржавље успели су да својој држави донесу моћ и поштовање, док су тврдоглаво чували систем наслеђен од предака. „Дуги“ 19. век оправдао је свој епитет начином на који је уздрмао Европу. Идеје и револуције донеле су промене на читавом континенту. Једна од ретких земаља која је успела да избегне веће реформе до друге половине столећа била је управо Русија. Кроз традицију у унутрашњим питањима и активну спољну политику осигурала је место велике силе, које је озбиљно нарушено током Кримског рата (1853-1856). Овај сукоб показао је немогућност руске државе и друштва да се такмиче са западним силама и наметнуо потребу корените промене. Романови су морали да науче да владају у складу са временом, или да нестану.

У години која је претходила окончању Кримског рата Русија је добила новог императора. Наследивши оца, Николаја I, другог дана марта цар је постао Александар II Николајевич. У земљи чије је кормило преузео, монарх је био апсолутни владар, а једини слој становништва који је могао да учествује у власти било је племство. Сви облици локалне власти, огрезли у корупцији, били су подређени централној. Земља, администрација, судство и војска били су под командом племства, које је одговарало само императору. Након искуства Крима чак је и конзервативна интелигенција сматрала промену у складу са европским принципима за неопходност.³

Племство и држава држали су у рукама велику већину обрадивог земљишта, махом присутног у европском делу Русије. Земљу су обрађивали сељаци – кметови. Феудални систем који је опстао у Русији био је главна препрека њеног напретка у 19. веку, јер је спречавао нормалну репродукцију⁴ и кочио ослобађање сељака за рад у индустрији. У читавој Империји 1855. године живело је преко 70 милиона становника, европски део насељавало је 60 милиона; 50 милиона били су сељаци, а процењује се да је 1859. године

³ Alexander Polunov, *Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform and Social Change 1814-1914*, Armonk London 2005, str. 87.

⁴ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914), Политичка историја Европе (1815-1871)*, Београд 2010, стр. 397.

чак 40 милиона душа живело под неким обликом личне зависности.⁵ Кметови нису били господари своје судбине. Било да су живели на племићким, односно спахијским, или државним поседима, њиховим радом, имањима и личношћу господарили су други. Сматра се да је положај приватних кметова ипак био далеко гори, док су државни имали нешто више слободе.⁶ Иако убиство кмета није било дозвољено, различите физичке казне биле су честа појава, господар земље могао је свог сељака да венча, разведе, одвоји од породице или прода.⁷ Мали део земље који је кмет обрађивао за себе, могао је у сваком тренутку бити одузет, а на цену коришћења био је обавезан да свом господару плаћа новцем (*оброк*) или радом (*баршчина*). Мањи број кметова радио је у домаћинствима. Сваки мужик (мушки кмет) био је подложен регрутацији у царску војску у било које време. Таква мера често је коришћена као казна. Како јавља писац и бивши мужик Сава Дмитријевич Пурлевски, кметови су од регрутације посебно зазирали.⁸ Чак ни добростојећи кметови који су се, као Сава, бавили трговином, нису смели да се побуне против воље господара ниједном речју.⁹ Из записа кмета Александра Никитенка јасно је да за било коју несрећу која би мужике снашла заслугом земљопоседника, често нису добијали ни објашњење.¹⁰ Мањи број сељака у Русији могао се сматрати слободним, без феудалних обавеза.

Александар Николајевич често је описиван као племенит човек,¹¹ који је прихватао очев конзервативизам. Његово образовање и путовања нису му обезбедили жељу за реформом, већ пре схватање њене неопходности. Након преузимања престола прекинуо је брутално прогањање руских секти и попустио притисак на штампу. Након пада Севастопоља и претње европске коалиције против Русије, император и његова држава коначно су склопили мир у Паризу марта 1856. године. У манифесту објављеном поводом окончања рата цар Александар је јасно објавио да је дошло време промене у унутрашњим питањима. Након крунисања у Москви 1856. године поједини порези су укинати или смањени, регрутација је забрањена за наредне три године, притисак на Јевреје је попуштен и отпочет је рад на организацији и изградњи руске железнице.

⁵ Werner E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia*, New York 1962, str. 11-12.

⁶ Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia, From the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961, str. 475.

⁷ Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 153-154.

⁸ Savva Dmitrievich Purlevskii, Boris B. Gorshkov, *A Life under Russian Serfdom, Memoirs of Savva Dmitrievich Purlevskii 1800-1868*, Budapest New York 2005, str. 71.

⁹ Исто, стр. 77.

¹⁰ Aleksandr Nikitenko, *Up from Serfdom, My Childhood and Youth in Russia 1804-1824*, New Haven London 2001, str. 32.

¹¹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 28.

Укидање кметства. Нови цар донео је донекле, „отопљење“ фригидног система. Питање ослобођења кметова одмах се наметнуло као потреба. Постизање тог циља није било нимало лако, јер је требало скршити отпор земљопоседника. У разговору са московским племићима 1856. године нови император је отворено признао да је промена неопходна и да ју је боље спровести са врха власти, него чекати револуцију која би то урадила одоздо.¹² Цар је од својих министара исте године затражио испитивање могућности постепеног укидања феудалног система на приватним поседима. Основан је тајни комитет чији је задатак био давање предлога решења. Пошто су чланови овог тела били конзервативни племићи његов рад био је спор. Најлибералнији предлози постављали су услов од деценијског преласка на нови систем, који би сачувао власт племства над земљом. Године 1857. рад комитета је убрзан укључивањем царевог млађег брата, великог војводе Константина Николајевича.

Постизање циља било је помогнуто молбом племства у литванским крајевима Империје, која је предвиђала лично ослобођење кметова уз непромењеност власништва над земљом. Такав предлог је одбијен од стране цара.¹³ Он је одговорио Рескриптом, односно наредбом за оснивањем локалног комитета који би постигао да земља коју су кметови обрађивали постане њихова. Александар је почео да подстиче и племство осталих делова Империје да се организује на сличан начин. До краја 1858. године тајни комитет званично је постао Главни комитет, док је широм државе основано укупно 46 локалних тела, у чијем раду је учествовало 40% свих земљопоседника.¹⁴ Друштво се поделило на „аболиционисте“, подржаваоце укидања кметства, и „садитеље“, оне који су му се супротстављали. Интелигенција и трговци већином су припадали првој групи, као и државници Сергеј Ланској, министар унутрашњих, и Александар Микаилович Горчаков, министар спољних послова. Окончање феудализма подржавала је царева супруга Марија Александровна. Противницима промене су, поред већине земљопоседника, припадали моћни политичари: принц Алексеј Фјодорович Орлов, шеф Царског савета, и гроф Виктор Никитич Пањин, министар правде. Обојица су били чланови Главног комитета. Под њиховим утицајем јавна дискусија о планираној реформи је гушена. Званичан програм

¹² Павле Миљуков, Шарл Сењобос, Луј Езенман, *Историја Русије*, Београд 1939, стр. 619.

¹³ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 45.

¹⁴ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 95-96.

царске власти издат је 1858. године. Предвиђао је личну слободу сељака, прелазак његове куће и имања у његово власништво. Обавеза исплате племићима била је неспорна.

Император је током 1858. године провео месец дана обилазећи северне делове своје земље, подстичући локалне спахије на прихватање долазеће реформе. Вербална увреда коју је велики војвода Константин нанео племству плаћена је одласком из Главног комитета. Његово место заузео је лично цар Александар. Монархова жеља да се посао приведе успешном завршетку јасна је из чињенице да је присуствовао сваком од четири састанка комитета у октобру и новембру 1858. године.¹⁵ Током те судбоносне године искристалисала се идеја о престанку личне зависности кметова, који би добили право на своју кућу и окућницу, док би за добијање додатне парцеле морали да плате феудалцу. Цар је захтевао да локални комитети поднесу своје предлоге. Велики успех „аболициониста“ било је оснивање две комисије 1859. године. Њихов посао било је прегледање предлога локалних комитета, а његови најзначајнији чланови били су либерално настројени Јаков Иванович Ростовцев и Николај Алексејевич Миљутин. Две комисије брзо су се утопиле у једну – Комисију за редакцију, а њени чланови заговарали су краћи период до потпуног ослобођења, мању одштету земљопоседницима и државну помоћ кметовима. Комисија је током годину и по одржала 409 састанака.¹⁶ Протести противника еманципације дочекани су оштро од стране цара, па се њихова пажња концентрисала на осигуравање веће одштете.

До јула 1859. године већина локалних комитета послала је своје предлоге. Невоља је лежала у њиховој подељености: „садитељи“ и „аболиционисти“ из истих комитета у Санкт Петербург су слали различите и опречне записе. Њихово окупљање у престоници у наредним месецима није донело помирење. Фебруара наредне 1860. године Ростовцев је преминуо, оставивши Александру свој политички тестамент. Царева одлука да за новог шефа Комисије постави Пањина, често је критикована.¹⁷ У јулу је отпочео рад на кодификацији скупљених предлога, што је окончано 22. октобра 1860. године. Новоизрађени статут, односно законски акт од око хиљаду чланова, требало је даље предати Главном комитету, на чије је чело уместо болесног Орлова постављен императоров либерални брат Константин. У овој институцији постојале су три групе: строги конзервативци - заговорници само личне еманципације, средња струја, жељна

¹⁵ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 53.

¹⁶ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 102.

¹⁷ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 62.

осигуравања бољих услова за земљопоседнике, и либералнија група, која је прихватала неизмењен статут. Браћа Романови успели су да окончају њихове конфликте.

Једина преостала препрека био је Царски савет. Исте групације и проблеми као у Главном комитету успорили су рад овог тела. Ипак почетком 1861. године статут је прихваћен, уз царско уверење да је све урађено како би интереси земљопоседника били сачувани.¹⁸ Трећег дана марта император је потписао документ под називом *Уредба о ослобађању сељака од кметске зависности*. Противник реформе, митрополит Филарет, саставио је проглас о усвајању статута у облику манифеста. Његов текст био је написан уз коришћење архаичних и црквенословенских израза.¹⁹ У њему цар се обраћао свим својим поданицима. Објашњавајући проблем отуђивања земљопоседника и кметова, он као да даје оправдање за реформу, чије су најопштије црте дате. Читавим документом одише захвалност коју монарх осећа према племству и која се очекује од сељака.²⁰ Марта 17. Манифест је читан испред престоничких цркава. На једном месту цар је лично у томе учествовао. Документ је прослеђен губернијама, уз пропратне законске прописе. Како сведоче једне руске новине из каснијег периода, манифест који је пратио крај феудализма често је карактерисан као „свемилордни“.²¹

Уредба је прокламовала еманципацију свих кметова на приватним поседима племства или у њиховим домаћинствима. Осигурано им је пуно грађанско право, са могућношћу самосталне женидбе и поседовања некретнина. Феудалци су изгубили право мешања у приватни живот кметова. Сељаци су постали власници своје куће и окућнице. Додатне парцеле неопходне за опстанак предвиђене су да припадну сељацима. Прописан је транзициони период од двадесет година у коме ће некадашњи кметови наставити да испуњавају своје феудалне обавезе, док земљопоседницима не исплате отпремнину. Централна власт на себе је преузела исплаћивање 80% од укупне суме отпремнине, уз обавезу сељака да новац врате влади у року од 49 година. Делови земљишта у виду шума или река, које су кметови раније имали право да користе, додељени су спахијама. Локална полиција, до тада контролисана од племства, пренета је под јурисдикцију сеоске општине. Кметови на државним поседима еманциповани су под сличним условима тек 1866. године.

¹⁸ Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 400.

¹⁹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, стр. 64-65.

²⁰ „Alexander II, The Abolition of Serfdom in Russia, The Manifesto of February 19, 1861“, http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Alexander_II_Emanicipation_Manifesto_1861, (17. III 2018.)

²¹ Savva Dmitrievich Purlevskii, Boris B. Gorshkov, *nav. delo*, стр. 23.

Крај феудализма у пракси. Веома брзо показали су се сви проблеми и недостаци Уредбе. Племство је на све начине покушавало смањење парцела које су биле предвиђене за бивше кметове. То је посебно било изражено у јужним, плодним деловима европског дела Русије. Само око једне трећене спахијске земље било је подељено сељацима, при чему су „одсецањем“ земље племићи успели да сачувају у просеку још једну петину сељачке земље.²² Две деценије након 1861. године петина сељаштва још увек није успела да се ослободи прописане ренте. Године 1878. тек 13% некадашњих кметова добило је очекивану количину земље, за око 40% рачунало се да су добили довољно, док остатак због површине поседа није могао да издржава своје породице.²³ У посебно тешком положају били су кућни кметови, који осим личне слободе нису добили ништа. Реформа је неизоставно смањила моћ племства, које је ипак задржало кључно место у држави. Већина земље и даље је била у њиховим рукама, а сада се обрађивала системом капиталистичког закупа, најмном радном снагом или „привременом“ радном рентом. Финансијске невоље убрзо ће натерати извешан број спахија да своју земљу продају. Мали њен део успеће да откупе богатији сељаци, док ће већина припасти трговцима и индустријалцима.

Сељачко незадовољство је опстало.²⁴ Када је цар објавио да даље аграрне реформе неће бити, оно је порасло. У години објављивања Манифеста забележено је око 1,800 сељачких покрета и побуна.²⁵ У броју случајева побуне су се завршавале у крви. Реформа је донекле изменила начин организације сељачке породице. Након 1861. године заједнички живот проширене фамилије почео је да се повлачи пред мањом породицом.²⁶ Демократска и револуционарна интелигенција осуђивала је недовољно радикалну реформу. Њихов револт био је познат и савременицима ван Русије, као српском писцу Јакову Игњатовићу.²⁷

Реформа је, ипак, била најзначајнија промена извршена у Руској империји 19. века. Она је трансформисала државу из феудалне у модерну капиталистичку, осигурала самодржавном апарату већу популарност, а друштву већу стабилност. Велики број кметова ослобођен је за рад у другим гранама привреде. Русија је могла да напредује у правцу

²² Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 399-401.

²³ Werner E. Mosse, *nav. delo*, стр. 67-68.

²⁴ Jerome Blum, *nav. delo*, стр. 591.

²⁵ Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 404.

²⁶ Marry Matossian, "The Peasant Way of Life", u: *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, (pr. Wayne S. Vucinich), Stanford 1968, стр. 14.

²⁷ Јаков Игњатовић, „После смрти цара Александра II“ у: *Срби о Русији и Русима, Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010) Антологија*, (пр. Мирослав Јовановић), Београд 2011, стр. 299.

капиталистичког развоја, који је до тада кочен неразумевањем земљопоседника и конзервативних кметова,²⁸ и у правцу буржоаског друштва.

Даље реформе. Крајем 1861. године министарство унутрашњих послова објавило је намеру владе да се посвети судској, административној и просветној реформи. Император је задржао своје либералније министре, а посебно је на важности добио његов млађи брат Константин. Руско судство грцало је у тешком проблему корупције и непоштовања ионако застарелих прописа. Крајем 1861. године император је наложио службеницима и правницима да изнесу мере промене у складу са европским принципима. Комисија је предложила одвајање судства од осталих грана администрације, јавност суђења, увођење пороте, оснивање нових врста трибунала и поједностављење процедуре. Када су мере реформе јавно изнете 10. октобра 1862. године, академска јавност позвана је да помогне својим предлозима. Они су прегледани од стране једног комитета, пре него што је завршен нови статут. Другог децембра 1864. године цар је озаконио реформу. Судство је постало независно и имало подједнак ауторитет над свим класама грађана.²⁹ Оно је подељено. Мање озбиљни случајеви изношени су пред врсту мировних арбитражних судова, док је друга врста крунских трибунала предвиђена за компликованије проблеме. Обе групе имале су првостепене и апелационе инстанце. Судије арбитражних судова биране су гласањем на локалном нивоу, док је о крунским судијама одлучивао цар. Пороте су ушле у праксу, а поротници су често били сељаци.³⁰ Реформа је стекла велику популарност, о чему сведочи увећање броја људи који су своје проблеме решавали пред судом.³¹ Нови прописи смањили су могућност самовоље и корумпираности судова.

Током процеса укидања кметства постало је јасно да је потребно увести нове органе локалне и губернијске управе. Расправа о отворености нових институција за све класе дуго је оптерећивала спровођење реформе. Император Александар стао је на страну конзервативног племства. Јануара 13. 1864. године потписао је нови закон о земствима. Он је увео локална (среска) и губернијска (провинцијска) земства. Чланови локалних земстава бирани су гласањем које се одржавало на сваке три године, и које је функционисало по принципу ограниченог броја места за сваку од три класе становништва (земљопоседници,

²⁸ Savva Dmitrievich Purlevskii, Boris B. Gorshkov, *nav. delo*, str. 107-108.

²⁹ „From the Judicial Reform (1864) The Establishment of Judicial Institutions“, <https://www2.stetson.edu/~psteeves/classes/grrefsources.html#04>, (23. III 2018.)

³⁰ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 120.

³¹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 75.

становници градова и сељаци). Племство је снажно фаворизовано, тако да је председавајући земства морао бити племић.³² Губернијска земства попуњавала су се изабраним члановима локалних. Земства су бирала управе, које су морале добити одобрење од стране виших инстанци администрације и које су имале извесну извршну власт. Нова тела су се састајала једном годишње ради утврђивања политике и буџета. Упркос званичној независности, њихова моћ била је ограничена. Ниједна одлука није могла бити ефикасно прихваћена без одобрења од стране губернатора или министарства унутрашњих послова. Ипак постигнут је значајан резултат у области пружања медицинске и ветеринарске помоћи, као и у отварању школа. Године 1856. у читавој Империји постојало је 8,000 основних школа. Године 1880. у европском делу Русије радило их је 22,700,³³ од чега је чак 18,000 било финансирано од стране земстава.³⁴ Ове институције и саме су запошљавале велики број учитеља, лекара и других образованих грађана.³⁵ Године 1870. градови су добили своја тела административне управе – думе, по овлашћењима и ограничењима сличне земствима.

Отварање нових школа било је праћено реформама у школству. Њихов носилац био је министар просвете Алесандар Васиљевич Головнин. Декретом из 1862. године предвиђено је да ће једино школе отворене од стране свештенства бити под јурисдикцијом Светог синода. Остатак ће контролисати министарство. Законом о гимназијама из 1864. године, секундарно образовање престало је да буде привилегија племства. Свако ко би положио пријемне тестове могао је бити примљен. Головнин је у питању реформе имао подршку императора. Власт се држала принципа аутономије универзитета, чија је организација 1863. године промењена: основана су нова тела која су имала право одлучивања у академском и дисциплинарном смислу. Жене су у већем броју примане на универзитете.³⁶

Министар војни од 1861. године био је Дмитриј Алексејевич Миљутин, противник племићке свемоћи. Године 1863. указом су забрањени окрутни облици физичког кажњавања војника и других грађана. Војни судови изгубили су број надлежности. Миљутин је смањио број година војне службе са двадесет и пет на шеснаест. Регрутација

³² „From the Statutes on Local Government (Zemstvo) (1864)“, <https://www2.stetson.edu/~psteeves/classes/grrefsources.html#03>, (23. III 2018.)

³³ Павле Миљуков, Шарл Сењобос, Луј Езенман, *нав. дело*, стр. 637.

³⁴ Werner E. Mosse, *нав. дело*, стр. 81.

³⁵ Alexander Polunov, *нав. дело*, стр. 113-114.

³⁶ Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 404.

је укинута као вид казне. Живот обичног војника је побољшан³⁷ и застарело оружје стално је замењивано. Образовању официра приступило се са више пажње. Посебно важна била је промена система регрутације. Министар војни оштро се супротстављао пракси мобилизације искључиво сељака и сиромашнијих грађана. Првог јануара 1874. император је објавио нови закон. Сви младићи који су напунили двадесет година, независно од социјалног статуса, били су кандидати за регрутацију. Њихова активна служба трајала би шест година, са могућношћу скраћивања у случају даљег образовања.

Министарство финансија, на чијем се челу налазио гроф Михаил Христофорович Реутерн, такође је постигло извесне значајне реформе. Од 1862. године државни буџет постао је доступан јавности. Изградња железничких линија постала је приоритет министарства и на том пољу постигнути су успеси. Број банака стално је растао.

Прекинута реформа. Првих година рада на укидању феудализма у Русији је ојачао конституционални покрет. Жеља да држава добије устав који би гарантовао право на саветодавно представништво потекла је од локалних племићких комисија, жељних јачег утицаја на монарха.³⁸ Оваквим захтевима су се након 1864. године придружила и земства. Цар Александар био је неспреман на тај корак, нарочито након два неуспешна покушаја атентата на њега 1866. и 1867. године. Ови догађаји изазвали су репресалије власти, посебно на унверзитетске професоре и студенте. Злогласно Треће одељење тајне полиције постало је свемоћно у престоници. У наредним годинама император се ипак окружио либералнијим људима. Међу њима се истицала његова љубавница Катарина Долгорукова, као и племић јерменског порекла гроф Михаил Тарјелович Лорис-Меликов.

Револуционарне и терористичке групе биле су посебно активне у периоду седамдесетих година 19. века. Влада је одговарала драконским казнама. На царев живот је покушано неколико атентата. Када је 1880. године на двору поново разматрано питање оснивања саветодавних скупштина, победила је конзервативна струја. Император је уместо скупштине основао Врховну комисију, са циљем јаче контроле над администрацијом. Њен шеф био је гроф Лорис-Меликов, који је успео да попусти притисак власти на друштво. Након шест месеци млада институција је укинута, а њен председник постао је министар унутрашњих послова. Његови предлози о формирању комисија које ће предложити

³⁷ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 85.

³⁸ Павле Миљуков, Шарл Сењобос, Луј Езенман, *нав. дело*, стр. 638-639.

уставну реформу коначно су уродили плодом. Лорис-Меликов је предвиђао оснивање Државног савета, законодавног органа чије би чланове бирале губерније и градови. Јануара 1881. године пројекат је предложен Александру II, кога је министар убедио да нова реформа неће задирати у основне принципе самодржавља.³⁹ Након неколико месеци размишљања монарх је био спреман да прихвати можда најреволуционарнију реформу своје владавине. Тринаестог дана марта 1881. године цар је прегледао документ са текстом пројекта, на који је ставио свој потпис.⁴⁰ Касније истог дана убијен је бомбом приликом повратка у Зимски дворца, што је спречило да до примене нове реформе икада дође.

Закључак. Бројне реформе спроведене током владавине цара Александра II показале су се као значајне. Најпознатија од њих укинула је феудализам, ослободивши кметове и отворивши Русији пут капиталистичког напретка. Пратећа аграрна реформа на дуге стазе је смањила моћ племства и донекле демократизовала друштво. Док су племићи пре Еманципације поседовали 80% приватне земље, почетком 20. века њихов удео био је ближи 50%; проценат сељачке земље порастао је са 5% на 20%.⁴¹ Потоње реформе су ослободиле судство, створиле нов систем администрације, побољшале финансије и железничку мрежу, те модернизовале војску. Истина је да промене често нису биле довољне да олакшају живот обичном становништву и задовоље либералну и радикалну интелигенцију. Ипак оне су свакако помогле Империји да у релативно кратком периоду ојача и постигне циљ уништења система Париског мира. Убиство јединог Романова који је у отаџбини добио епитет Ослободиоца 1881. године прекинуло је даље промене. Утицај тог чина на револуционарна дешавања 20. века најбоље показује њихов сведок, Павле Миљуков, када напише: „Овај трагични крај владавине, чији су почеци били тако сјајни, био је мрачно претсказање за Русију“.⁴²

³⁹ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 152.

⁴⁰ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 146.

⁴¹ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 126.

⁴² Павле Миљуков, Шарл Сењобос, Луј Езенман, *нав. дело*, стр. 698.

4. Однос императора Александра II према револуционарима

Увод. Однос цара Александра II Николајевича Романова према револуционарним покретима у руском друштву јакo је занимљива и значајна тема. Проучавањем тог односа могу се уочити основни принципи који су владали између самодржавља и супротстављеног мишљења у Руској империји како пре, тако током и после Александрове владавине. Такође могу се јасно видети почеци оних идеологија и метода борбе које ће срушити династију Романових 1917. године. Коначно, може се сагледати лични став једног прагматичног и реформаторског, али неодлучног и аутократског монарха према питању од животне важности за његову државу и за њега самог.

Експлозије незадовољства у Руској империји нису биле ретка појава. Династија Романових памтила је огроман број сељачких буна, дворских преврата и убистава у борби за бољи живот или моћ. Ипак, 19. век изменио је читаву Европу и Русији донео нови облик политичког и идеолошког револта, који ће уздрмати царско самодржавље, јер му непријатељи неће бити поједини императори, већ идеја царизма. Наполеонови ратови ангажовали су велики број руских војника на разним бојиштима Европе, одвевши их 1814. године до Париза, престонице револуција. Упознавши се са различитим државама и системима, руски официри почели су аутократски царски режим схватати као препреку напретка. Године 1825. у жељи да искористе промену на престолу, револуционарни и оружани „декабристи“ окупили су се на петерсбуршком Сенатском тргу, захтевајући увођење уставног поретка. Њихови захтеви брзо су одбачени снагом царске војске, учесници су погубљени или протерани. Инцидент је научио цара Николаја I Павловича да се стално плаши револуције,⁴³ те заведе строг режим. Јавни и друштвени живот строго је контролисан, политички преступници окрутно су кажњавани, интелектуални живот био је жртва оштре цензуре, а високо образовање постало је доступно само „подобним“ особама. У оваквим околностима рађају се још радикалније идеје које позивају на целокупну промену друштвеног и државног система који гуши слободну мисао. Њихови зачетници су Александар Иванович Херцен и Висарион Григоријевич Бјелински, чија су револуционарна дела забрањивана, а они кажњавани. Овакав приступ није спречио да њихове идеје постану популарне међу промена жељном интелигенцијом.

⁴³ Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 161.

Први сусрети са револуционарима и отопљење. Александар Херцен, који се сматра оцем руског сељачког популизма (народњичества) и руског социјализма, ухапшен је 1835. године на основу чињенице да је присуствовао извесном скупу. Млади писац прогнан је у град Вјатку (данашњи Киров). Две године касније царевић Александар Николајевич био је на званичној тури кроз Руску империју, поставши први Романов који је посетио Сибир. Тамо се сreo са појединим преживелим декабристима, те успешно издејствовао побољшање њихових животних услова код оца. Исте 1837. године посетио је Херцена према којем је био пријатељски настројен,⁴⁴ чак замоливши цара да му дозволи повратак у Санкт Петербург. Плашећи се опасног преседана Николај је одбио, ипак пустивши писца да се пресели у Владимир, град близу Москве. Само десет године касније Херцен ће емигрирати ка западној Европи.

Први сусрети младог престолонаследника са политичким противницима навестили су, дакле, благу и толерантну владавину. Његово касније ангажовање у различитим институцијама, уз угледање на оца и страх од револуције 1848. године, начинили су од Александра човека који је искрено веровао у предности николајевског система.⁴⁵ Пораз у Кримском рату (1853-1856), у чијем је јеку Александар постао император, натерао га је да од поменутог система одступи и започне период отопљења строгог режима. Интелектуални живот могао је коначно да осети благодети попуштања стега које су га деценијама кочиле. Универзитети су почели да примају студенте без политичких провера и ограничења. Они најбољи су о државном трошку слани у иностранство упркос претходном уверењу да ће тамо бити задојени опасним идејама. Високе пасошке таксе су укинуте, па је путовање постало лакше. Цензура је попуштена, раније забрањена дела слободно су штампана. Нови цар дозволио је повратак преживелим декабристима и другим политичким изгнаницима. Русија је убрзано радила на јачању грађанског друштва, о чему сведоче бројне културне, научне и студентске организације настале у овом периоду.⁴⁶ Њој је ипак мањкало снажне средње класе. Интелигенција, недовољно организована, није била способна да продре до нижих слојева.⁴⁷

⁴⁴ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 29.

⁴⁵ *Исто*, str. 31-32.

⁴⁶ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 139-140.

⁴⁷ Hugh Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia 1855-1914*, New York Washington 1952, str. 21.

Границе попуштања и почетак невоља. Император и владајући кругови ипак нису били спремни да срљају у промене. Отопљење је цару донело непопуларност, уместо очекиваног општег одушевљења услед попуштања. Јавност, ненавикнута на нови систем, почела је неодговорно да критикује цара и његову администрацију и напада сваку њихову одлуку.⁴⁸ Ослобођена интелигенција захтевала је коренитије и брже реформе. Већ 1857. године студентске демонстрације одржане су у Кијеву, због извесних дисциплинских казни. Изрази незадовољства брзо су се пренели на универзитете у Москви и другим градовима. Монархова одлука да демонстранте не казни само их је охрабрила. Исте године Александар Херцен је у Лондону, уз помоћ песника Николаја Платоновича Огарјова, почео са издавањем *Звона*. Био је то нецензурисани недељник штампан на руском и француском језику, који је у Русији забрањен, те је морао бити у њу нелегално уношен. У њему су истицане идеје руског сељачког колективизма, захтевано је ослобођење сељака и подела земље. Херценове идеје брзо су продирале у живот руске интелигенције. Сведок, племић и револуционар Петар Алексејевич Кропоткин тврди да је *Звон* читано чак „....свуда у Сибиру“.⁴⁹

Невоље су се наставиле 1861. године, након лоше прихваћене аграрне реформе. Јавне демонстрације ујединиле су радикалне делове друштва са Пољацима и незадовољним сељацима. У јулу су почеле да се пишу и деле прокламације под именом *Великорус*. Оне су позивале образоване елите да организују скупштину и реформишу друштво, али су одисале жељом да се до промене дође мирно уз сарадњу са царем.⁵⁰ Радикалнији апел *Млађим генерацијама* изазвао је веће интересовање. Анархистички памфлет под именом *Млада Русија* позивао је на укидање свих друштвених и политичких институција. У Санкт Петербургу револуција је изгледала неминовно.⁵¹ Упркос саветима да универзитете затвори као стечишта револуционаризма; цар Александар II реаговао је само постављањем конзервативног адмирала Јефимија Васиљевича Путјатина за министра образовања. Његове мере довеле су до нових протеста студената у Санкт Петербургу, који су морали бити растерани уз помоћ војске, уз неизбежна хапшења и затварање универзитета. Ускоро су се побунили и студенти у Москви. Императоров одговор опет је било попуштање: осудио је масовна хапшења и сменио одговорног генералног губернатора. Ипак,

⁴⁸ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 106.

⁴⁹ Peter Kropotkin, *In Russian and French Prisons*, London 1887, str. 12.

⁵⁰ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 142.

⁵¹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 107.

универзитет је остао затворен до даљњег, виновници побуне су прогнани. Путјатин је убрзо замењен либералним Александром Васиљевичем Головнином.

На другим пољима држава није била тако блага. Михаил Ларионович Михайлов ухапшен је 1861. године, као аутор недозвољених памфлета. Млади песник је прогнан у Сибир. У Пољској су 1862. године погубљени официри који су војницима делили радикалне књиге. Писац Николај Гаврилович Чернишевски осуђен је на рад у руднику. Унутар Трећег одељења Царске канцеларије, задуженог за унутрашња питања и контролу, основана је комисија за откривање аутора нелегалних текстова. Ускоро је уништен покрет недељних школа, организован од студената ради едукације радника. На основу царевих говора и писама из тог периода закључује се да је Александар био на ивици нерава.⁵²

Године 1862. многе градове у Русији, укључујући престоницу, захватили су наизглед намерни пожари. Иако су социјалисти негирали оптужбе о пироманији, јавност им је окренула леђа. Када је у јануару 1863. избио устанак против руске власти у Пољској, побуњеницима наклоњени радикали и Александар Херцен изгубили су на популарности. *Звоно* је убрзано губило утицај, тираж листа пао је са 2,100 на 500 примерака,⁵³ док је руски конзервативни национализам ојачао. Нови часописи револуционарне демократије постали су *Савременик* и *Руска реч*, ближи филозофији Михаила Александровича Бакуњина. Он није признавао системске ауторитете, у својим делима осуђивао је цркву и државу као механизме који стварају и захтевају робове.⁵⁴ Позивао је на укидање монархије и друштвених класа као препрека слободи.⁵⁵ Његов материјализам и социјализам опчинили су многе руске револуционаре и интелектуалаце. Дмитриј Иванович Писарев, водећи писац *Руске речи*, био је носилац филозофије нихилизма која је заговарала ослобађање индивидуе од стега државе и друштва. Његови текстови брзо су га одвели до тамнице.

Улога коју су поједини племићи добили током решавања аграрног питања дала им је повод да почну захтевати организацију саветодавне скупштине у којој би аристократске елите водиле главну, ако не и једину, реч. Подржавали су их и други. Овакав корак подразумевао је усвајање устава, присталице покрета називани су конституционалистима.

⁵² Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 109-110.

⁵³ Чедомир Попов, *Политичка историја Европе (1815-1871)*, стр. 414.

⁵⁴ Michael Bakunin, *God and the State*, New York 1970, str. 24.

⁵⁵ „Revolutionary Catechism“ у: *Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism*, (pr. Sam Dolgoff), New York 1971, str. 77-78.

Император је одбијао њихове захтеве, уверен да би уз дељење моћи дошло до губитка вере ширег становништва у божанску природу царске власти и рушења друштвеног система.⁵⁶ Тринаест племића из Твера који су својом адресом из 1861. године увредили монарха и позвали на сазивање скупштине, били су осуђени на боравак у психијатријској установи и губитак грађанских права. Када је 1865. године земство у Санкт Петербургу почело да захтева централно земство за читаву Империју, цар је распустио ово престоничко тело.

Први атентати и царев одговор. На пролеће 1865. године на императора Александра извршен је први од многобројних атентата. Наиме, 16. априла на монарха је пуцано током његове шетње у престоничком Зимском врту, а живот му је спасен брзом реакцијом мужика пролазника. Атентатор је био Дмитриј Владимирович Каракозов, социјалиста. Његово суђење показало је да ће држава наставити да се меша у све случајеве од важности, иако је судство реформисано.⁵⁷ Док је револуционар обешен, чак тридесет и четири члана тајних друштава кажњени су мањим казнама.⁵⁸ Студентска група Николаја Андрејевича Ишутина којој је несуђени убица припадао била је разбијена, а *Савременик* и *Руска реч* су забрањени. Уништавањем Ишутинског кружока постале су познате његове терористичке секције, прве у Русији.

Цар је упозорен да су бројни револуционари били студенти. Александров одговор било је појачање контроле у циљу враћања младих „правим“ вредностима религије, породице и оданости власти.⁵⁹ Субверзина дејства у свим образовним институцијама су строго забрањена. Головнин је приморан да се повуче са места министра просвете, које је потом заузео конзервативни прокуратор Светог синода Дмитриј Андрејевич Толстој. Његове мере подразумевале су смањење броја и значаја предмета природних наука, а повећање важности и заступљености класичних наука. Професори су постали државни званичници које је држава користила да би шпијунирала студенте. Ови су били подвргнути строгим тестовима, чије би неполагање довело до избацивања из образовних институција. Управо ће незадовољни бивши студенти (какав је био и Каракозов) постати најрадикалнији револуционари.

⁵⁶ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 112.

⁵⁷ Claudia Verhoeven, *The Odd Man Karokozov: Imperial Russia, Modernity, and the Birth of Terrorism*, Ithaca and London 2009, str. 10.

⁵⁸ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 113.

⁵⁹ Alexander Polunov, *nav. delo*, str. 144.

Непосредно после атентата, император је за новог начелника Трећег одељења поставио Петра Андрејевича Шувалова, који ће на том месту остати до 1874. године. Од Александра је издејствовао укидање дужности генералног губернатора Санкт Петербурга, задуженог за мир у престоници. Када је на монарха у Паризу 1867. године пуцао пољски револуционар Антониј Березовски, Шувалов је ојачао. На његов наговор цар је заменио многе либералне министаре конзервативцима. Треће одељење пратило је сваки царев корак или реч. Са друге стране службеници овог одељења нису се обазирали на нови судски систем,⁶⁰ неподобне особе лако су смештане у ужасне затворе.

Затишје које је постигла полицијска контрола није дуго трајало. Већ 1868/9. године оснивају се нове студентско-револуционарне организације. Најрадикалнија међу њима била је организација Сергеја Генадијевича Нечајева. Његов идеал професионалног и суровог револуционара⁶¹ одиграо је важну улогу у формирању потоњих терориста. Након хапшења једно време провео је у престоничкој Петропавловској тврђави, симболу политичких репресалија режима.⁶² Нечајев је осуђен је на прогонство 1873. године, али је цар одлучио да казну преиначи у затворску. У ово време руски популизам попримио је своје коначне облике. Веровање да је сељачка комуна основна демократска институција руског народа, да су сељаци инстинктивно социјалистички настројени и да Русија може од полуфеудалне постати социјалистичка држава постало је револуционарни кредо.⁶³

Уверење да интелектуална омладина мора просветити масе сељака родила је „народњаке“. Они су у два наврата, 1874. и 1876. године, организовали „походе у народ“ током којих су хиљаде пожртвованих интелектуалаца покушале да представе идеје социјализма и борбе против самодржавља у сељачким срединама. Становници руралних области нису добро прихватили агитаторе, често их пријављујући полицији. Ухапшен је огроман број младих агитатора. Након прве просветитељске акције, две групе од 193 и 50 особа изведено је пред суд. Из прве групе 93 особе извршило је самоубиство, убијено је од стране полиције или је полудело, док је 28 људи прогнано.⁶⁴

⁶⁰ Peter Kropotkin, *nav. delo*, str. 32.

⁶¹ Željko Fajfrić, *Ruski carevi*, Srermska Mitrovica 2012, str. 478-479.

⁶² Peter Kropotkin, *nav. delo*, str. 84.

⁶³ Derek Offord, *The Russian Revolutionary Movement in the 1880s*, Cambridge 1986, str. 1-2.

⁶⁴ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Београд 2010, стр. 170.

Тероризам и рат против њега. Окрутност државе натерала је најборбеније социјалисте да се врате насилним методама. Већ 1876. године неколико тајних друштва уједињено је у организацију „Земља и слобода“. Децембра исте године група престоничких револуционара организовала је протест који је лако растурен. Велики број људи је ухапшен, а почетком наредне године почела су масовна суђења. На јесен 1877. године отпочео је судски процес „сто деведесет тројице“. Већина оптужених, њих 153 ослобођено је, док су и друге казне биле благе.⁶⁵ Нажалост, императорово стрпљење било је исцрпљено и његовом наредбом многе казне су пооштрене. Царевом одлуком, чак и људи које су судови ослободили слани су у Сибир, где је бруталност државних службеника и официра била готово неограничена.⁶⁶ Отпочео је рат револуционара и државе.

Међу ухапшенима био је и Алексеј Богољубов, бивши студент. Након одбијања да поздрави Фјодора Фјодоровича Трјепова, шефа полиције који је био у посети затвору, овај је наредио Алексејево батињање. Случај је изазвао огорчење терористичких групација. Фебруара 1878. године на шефа полиције је пуцала Вера Ивановна Сасулич, већ хапшена револуционарка. Трјепов је озбиљно рањен, али је преживео и ускоро се пензионисао. Иако је предвиђено да за суђење буду изабране посебне судије, цар је пристао да порота одлучи о Вериној судбини, при чему нико није помишљао да би могла избећи казну.⁶⁷ Суђење атентаторки у априлу показало је подршку друштва у борби против режимске и полицијске окрутности.⁶⁸ Оптужена је проглашена невином, успевши потом да побегне полицији и ускоро емигрира ка Швајцарској. Бес владајућих кругова испољен је у објави да ће сва будућа опирања властима, атентати или покушаји истих бити осуђени на војним судовима. У Одеси, где је на лето спречен планирани атентат на цара, и Кијеву уследиле су демонстрације. Те 1878. године убијен је шеф Трећег одељења Николај Владимирович Мезнецов. Наредне године убијен је генерални губернатор Харкова. Оба атентатора су побегла. Мање среће имао је Александар Соловјов, који је 2. априла 1879. године покушао да усмрти монарха са пет хитаца испред Зимског дворца. Император је на време видео оружје и побегао, док је револуционар обешен.

⁶⁵ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 135.

⁶⁶ Peter Kropotkin, *nav. delo*, str. 128.

⁶⁷ *Исто*, str. 35.

⁶⁸ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 136.

У две године после атентата 21 револуционар је обешен, док је један стрељан, а „црвени терористи“ успели су да убију 27 државних функционера.⁶⁹ Порастао је број шпијуна и тајних суђења. Утиску да се одвија грађански рат допринело је јавно мњење, подршка револуционарима била је очигледа од суђења Вери Сасуличевој. Покушаји да се проблем реши уз помоћ земстава показали су се као неуспешни: неки чланови ових тела чак су у појединим питањима слагали са терористима. Измореног монарха свуда су почели пратити полиција и козаци. Његова дугогодишња веза са принцезом Јекатерином Михаиловном Долгоруковом удаљила га је од породице, посебно престолонаследника Александра. Изолован од народа, двора и образованих елита, Александар II могао је бити сигуран само у кругу своје друге породице и ретких пријатеља, оданих либералних људи.

У времену након Соловјовљевог напада, „Земља и слобода“, која је тек увидела важност агитације међу нарастајућим радништвом,⁷⁰ почела је да се цепа. Године 1879. део чланства противан терористичким нападима издвојио се у посебну организацију под називом „Црна подела“. Њихова нелегална, али ненасилна пропагандна делатност показала се као неефикасна.⁷¹ Други део, склон насиљу, жељан преврата и владавине народа, организовао се као „Народна воља“. Њени чланови сматрали су да је индивидуални тероризам једини пут ка социјализму, услед пасивности сељака.⁷² Вођа групе, Александар Дмитријевич Михаилов, касније ће признати да група не би била успешна и популарна да државне репресалије нису постале тако окрутне.⁷³ Народноволјци су од првих дана организације помагали радничка удружења у великим градовима и стављали их под своју контролу. Агитацију су вршили и међу војницима и студентима.⁷⁴

Седмог дана септембра 1879. године Централни извршни комитет „Народне воље“ „осудио“ је цара Александра на смрт. Крајем године железничка пруга којом је император путовао саботирана је бомбама на три места. Приликом копања тунела ради постављања експлозива, револуционари су показали самопожртвованост и упорност.⁷⁵ Самодржац је избегао експлозије чистом срећом. У својим новинама „Народна воља“ обећала му је помиловање уколико дозволи сазивање скупштине. Исте 1879. године члан организације

⁶⁹ Чедомир Попов, *Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, стр. 170.

⁷⁰ Derek Offord, *nav. delo*, стр. 22.

⁷¹ Hugh Seton-Watson, *nav. delo*, стр. 70.

⁷² Alexander Polunov, *nav. delo*, стр. 150.

⁷³ Željko Fajfrić, *nav. delo*, стр. 480.

⁷⁴ Derek Offord, *nav. delo*, стр. 28.

⁷⁵ Avraham Yarmolinsky, *Road to Revolution: A Century of Russian Radicalism*, New York 1959, стр. 254-256.

Степан Николајевич Халтурин, запослио се као дрводеља у Зимском дворцу и прокријумчарио унутра велику количину експлозива. Упркос упозорењу немачке владе да се напад спрема, полиција није пронашла ништа. Фебруара 18. 1880. године снажна експлозија уздрмала је палату. Трпезарија у којој је царска породица требало да угости бугарског кнеза благо је оштећена. У соби испод, експлозија је однела живот 11 гардиста и ранила њих 56.⁷⁶ Халтурин је побегао. Апатија читавог друштва била је поражавајућа.⁷⁷ Страни писци, као што је Јаков Игњатовић, јасно виде Русију „у таквом шкрипцу између цара и подземне завере“.⁷⁸ Александар је, након исцрпљујућег лова на њега, коначно схватио узалудност борбе са тероризмом без даљих промена. Либерални гроф Михаил Тарјелович Лорис-Меликов ојачао је на двору. Упркос покушају на његов живот наставио је да ради код цара у корист оснивања саветодавног тела сличног супштини. Његовим залагњем укинута је Треће одељење, а основана је политичка полиција „Охрана“. У ово време, планирана су макар два напада на цара, али оба су пропала у раним фазама.

Полиција је након испитивања заробљеног револуционара успела да продре до њихове организације и почне ефикасније да је уништава. До краја 1880. године одиграло се чак 127 политичких суђења, а полиција је пратила 1,770 особа.⁷⁹ Ухапшен је и погубљен Александар Михайлов. Изгледало је да се ситуација смирила и да ће цар повратити личну срећу и популарност, посебно јер је до тада преживео чак 12 атентата,⁸⁰ и 1881. године оженио дугогодишњу љубавницу. Ослабљени терористи одлучили су се на коначан ударац. Месецима су праћена царева кретања. Када су уочене законитости његових шетњи, једна петербуршка улица је минирана експлозивом. План је компромитован када је вођа организације, Андреј Иванович Жељабов, ухапшен 11. марта 1881. године. Његова наследница, Софија Лвовна Перовскаја, одлучила је брзо да реагује, знајући да је хапшење осталих питање времена.⁸¹ Одлучено је да ће напад на цара бити извршен 13. марта приликом његовог повратка са једне војне параде. План о детонацији читаве улице је напуштен из хуманих разлога и сада је почивао на четири револуционара са бомбама, распоређених уз претпостављену путању владаревог кретања.

⁷⁶ Avrahm Yarmolinsky, *nav. delo*, str. 260.

⁷⁷ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 141.

⁷⁸ Јаков Игњатовић, „После атентата на Јубилеуму“ у: *Срби о Русији и Русима*, стр. 181.

⁷⁹ Avrahm Yarmolinsky, *nav. delo*, str. 270.

⁸⁰ Željko Fajfrić, *nav. delo*, str. 487.

⁸¹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 145.

Епилог борбе и закључак. Упркос молбама окружења, Александар II присуствовао је недељној паради 13. марта 1881. године. Његова срећа и смиреност биле су производ знања да се круг око последњих терориста стеже.⁸² При повратку је непланирано посетио своју рођаку, давши времена револуционарима да стигну цареву пратњу. Након посете Александар је у саоницама кренуо ка Зимском дворцу. На Јекатерининском каналу студент Николај Иванович Рисаков бацио је бомбу на поворку. Цар је био неповређен, па је изашао како би помогао озлеђеним козацима из своје пратње и видео атентатора. У том тренутку њему под ноге бомбу је бацио пољски студент Игњациј Хрињевиецки (Игњатиј Јохимович Грињевиецки). Монархове ноге биле су смрскане, он је и даље био жив, али је убрзано губио крв. Хитно је одвежен до дворца, где је преминуо окружен породицом. Масовна демонстрација туге у престоници и овог пута је изостала.

Александар II био је први Романов који се морао суочити са новом врстом неумољивог непријатеља - идеалистичким револуционаром, коме је једини циљ био промена света у коме није било места за царе. Отопљење које је донео његов долазак на престо омогућило је руском друштву да испољи своје незадовољство, почне да критикује систем и роди покрете и особе које ће цара коштати живота. Александар је био идеалан објект мржње „црвених терориста“: човек свестан потребе попуштања и реформе, али неспреман да се одрекне неограничене власти и своје божанске улоге у друштву. Дозволио је револуционарним мислиоцима да га осуде и омрзну, да би штету покушао да поправи свирепим репресалијама. Напади на цара и систем, који не би били могући за време његовог оца, уместо олакшања довели су до раста напетости, која је кулминирала регицидом и насилним окончањем даљих промена. Када је цар убијен 1881. године нико у Русији и ван ње није био зачуђен. Лов на њега већ дуго је трајао, он „није имао мира ни под кровом својим, кровом својих силних предака“.⁸³ Монархов наследник Александар III извукао је поуку из очеве трагедије и владао „непољуљаном аутократијом“ наредних 13 година, када је на престо ступио његов син, последњи руски император Николај II. Показало се да је, упркос проблематичном и променљивом односу према револуционарима, владавина Александра II била последња прилика за миран напредак демократије у Руској империји.

⁸² Avrahm Yarmolinsky, *nav. delo*, str. 277.

⁸³ Јаков Игњатовић, „После смрти цара Александра II“ у: *Срби о Русији и Русима*, стр. 299.

5. Цар Александар II и интелектуалци

Увод. Период од 1855. до 1881. године био је време промене и успона руске интелектуалне елите. У времену цара Александра II Николајевича живе и стварају нека од највећих имена руске науке и уметности, који и данас задивљују делима и открићима којима су задужили човечанство. Неопходно је сагледати однос руског монарха према интелектуалним елитама његове Империје, битно је осврнути се на све аспекте интелектуалног живота Русије и царевог односа према њима. Ипак уметност, а посебно литература, заузимају најважније место, због начина на који су утицале на друштво. Овај део дипломског рада неће се бавити револуционарним мислиоцима и писцима, јер је императоров однос према њима већ обрађен у претходном поглављу.

Руски интелектуални живот 19. века био је производ различитих оригиналних идеја и страних утицаја. У времену пре доласка Александра II Николајевича на престо, снажан утицај на руско стваралаштво имао је романтизам, посебно идеје немачког идеализма. Александров отац, цар Николај I Павлович, често је оптуживан за рестрикције које је наметнуо интелектуалном животу. Истичу се његова забрана примања великог броја студената на универзитете и оштра цензура. Ипак, током његовог времена Русија је дала многобројне знамените уметнике и научнике. Интелектуални рад није био доступан само највишим слојевима, већ су и припадници нижих класа могли да створе каријеру.⁸⁴ Николајево време обележило је одвајање два супротстављена табора руске културне мисли. Словенофили су тражили одговоре на питања руског идентитета и будућности у традицији и напуштању модернизма. Западњаци су желели јаче повезивање са културним и политичким обрасцима западне Европе и раскид са „ретроградним“ традицијама. Ове две групе нису биле хомогене, међу њима било је мислилаца различитих политичких уверења, али је подела обележила интелектуални живот Русије тог периода.

Као што је раније у раду истицано, Александров долазак на власт означио је извесну промену у начину на који се царски режим опходио према друштвеном животу земље. Различите идеје су се лакше могле изразити, новине и књиге нису биле тако подложне цензури. На тај начин нови монарх је у првим годинама владавине веома утицао на ослобађање интелектуалног живота. Уметници и мислиоци наставили су да се организују и размењују идеје у салонима, кружоцима и новинама, као у претходном периоду.

⁸⁴ Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, New York 1974, str. 261.

Реформе које је започео и спровео цар Александар Николајевич такође су помогле интелигенцији. Држава је променама желела и да укључи интелектуалце и буржоазију у политички живот. Земства су постала значајно место састајања људи и размене различитих идеја. Професионалци из свих класа добили су већу улогу у друштву, а сељаштво је било ослобођено за рад у другим сферама живота, па и у интелектуалној. Руска филозофска мисао је од идеалистичког питања о руском идентитету прешла на реалистичко питање шта интелигенција може да уради и промени за побољшање друштвеног и индивидуалног живота.⁸⁵ У таквој атмосфери рођене су три различите, хетерогене групе интелектуалних радника. Њихове разлике највидљивије су у књижевном стваралаштву.

Књижевност. Научна истраживања о природи и њеним законима родили су материјалистички правац филозофије. Он је брзо нашао плодно тло у Руској империји, па су нове генерације мислилаца, нарочито писаца, тражиле одговоре за друштвена питања у материјализму и нихилизму. Питање царевог односа према револуционарима, њиховим размишљањима и покретима већ је обрађено у претходном поглављу. Њихове идеје довеле су их до стварања културе социјалне мисли и захтевања новог поретка. Њихова интелектуална способност била је посвећена циљу промене. Популизам тог дела интелектуалних елита развијао се, природно, противно жељама императора, често упркос и у инат његовој умереној либерализацији. Прву групу интелектуалаца, која ће са поносом истицати обележје „интелигенције“, представљали су, дакле, социјални мислиоци, материјалисти и нихилисти. За њих је политички циљ био изнад свих других.

Другу групу интелектуалаца најбоље је описати као конзервативне идеалисте, људе који су радикализам и револуционарна дела сматрали за опасне појаве. Ови интелектуалци често су припадали на овај или онај начин струји словенофила, уверних у моралну и историјску надмоћ руске цивилизације. Њихов идеал била је снажна Русија повезана са својом традицијом, под снажним вођством самодршца. Није чудно што су цареви и симпатије владајућих кругова биле уз ове интелектуалне раднике. Држава је често помагала њихове напоре. Најгласнији заговорник идеја овог новог, аутократског и империјалистичког панславизма и руског национализма био је Михаил Никифорович Катков. Противник радикализма, покрета којем је и сам у младости припадао, био је оснивач и уредник броја новина. Међу њима најзначајније су *Руски гласник* и *Московске*

⁸⁵ Richard Pipes, *nav. delo*, str. 269.

новине. Текстови у њима често су нападали револуционарне мислиоце, а подржавали императора Александра и његову политику. Ове и сличне новине постале су важно оруђе у рукама државе и панславизма у периоду Јануарског устанка 1863. године. Мобилизација јавног мњења против побуне „западњачких“ Пољака није представљала тежак задатак.

Моћ панславистичких интелектуалаца потврђена је 1867. године када је организован Словенски конгрес у Москви. Стара престоница постала је те године место где се кроз промоцију словенске културе постизала политичка моћ Санкт Петербурга. Конгрес је имао снажну подршку града Москве, императора и државних структура.⁸⁶ Панславистички писци развијали су идеју о непремостивим разликама између Русије и остатка Европе, те надмоћи њиховог народа. Одличан пример овог популарног становишта јесте књига *Русија и Европа* Николаја Јаковљевича Данилевског.⁸⁷ Конзервативна интелектуална елита одиграла је пресудну улогу у време Руско-турског рата 1877-1878. године. Панславистичке новине тада су подржале државне напоре и величале царев рат против „неверника“.

На трећој страни стајали су они великани руске интелигенције за које је циљ уметности била сама уметност. Иако на различитим политичким позицијама, за њих је култура и њен напредак био главни мотив стварања. На њихове животе цар је имао мање директног утицаја. Они нису систематски прогањани као револуционарни мислиоци, али ни подржавани и спонзорисани као конзервативни панслависти. То не значи да у периоду Александрове владавине није промењен начин њиховог стварања. Реализам је обележио руско стваралаштво, посебно књижевност, Александрове владавине, у томе пратећи културне трендове Европе. Уметници су често позајмљивали мотиве из свакодневног живота, бојећи их додатним песимизмом. Александрова модернизаторска политика донела је Русији убрзан развитак железнице. Овај вид транспорта је први пут упознао руралне делове Русије са чудима технологије и изменио живот земље. Нова литература била је везана за модернизацију, железница је постала нови носилац руског реализма,⁸⁸ коју јунаци стално користе. Прва реченица књиге *Идиот* Фјодора Михајловича Достојевског представља читаоцу варшавски воз који се „...пуном паром приближавао Петрограду“.⁸⁹

⁸⁶ James H. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*, New York 1966, str. 396.

⁸⁷ Николај Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд, 1994.

⁸⁸ James H. Billington, *nav. delo*, str. 383.

⁸⁹ Fjodor Dostojevski, *Idiot I*, Beograd 1979, str. 9.

Највећи међу писцима Александровог доба свакако су Лав Николајевич Толстој, Иван Сергејевич Тургенев и Фјодор Михајлович Достоевски. Упркос императоровом подозрењу према самој списатељској професији,⁹⁰ он је разумео да му је за јачање Русије и опстанак власти династије била потребна подршка читаве нерадикалне интелигенције. Лав Толстој био је осведочени родољуб, који је инспирацију црпео из руске историје и културе. И поред позива за бржом и свеобухватнијом реформом он је био војник који се борио на Криму и писао о термopilском страдању оданих грађана Севастопоља, уз реалистички приказ патње коју је изазвала опсада.⁹¹ Његови радови о теологији и потреби једнакости међу класама у образовању засењени су романима који су обележили руски 19. век. Нека од најчувенија дела, као што су *Козаци* (1863), *Рат и мир* (1869) и *Ана Карењина* (1877) настала су за време царевања Александра Николајевича.

Иван Тургенев био је још један представник руског реализма. Пореклом из племићке породице, имао је добро образовање и често путовао. Његова опчињеност руском културом и језиком, чију је филологију одлично познавао, живела је у складу са изучавањем и прихватањем западне књижевности и филозофије. За разлику од Толстоја и Достоевског, нису га нарочито занимале теолошке теме. Из ових разлога често је са њима имао напет однос, али са властима и императором није имао проблема. Нека од његових најзначајних дела, као што су *Рудин* (1857), *Очеви и синови* (1862) и *Дим* (1867), настала су у време владавине цара Александра II.

Достоевски је био прави представник руског реализма. Младост је провео верујући у принципе радикализма и нихилизма, који су га замало довели до стрељања. У прогонству је прихватио идеје руског традиционализма и хришћанства. Ступање Александра Николајевича на престо га је обрадовало, сматрао је да ће нови монарх бити прави реформатор⁹² и исправити очеве грешке. У писму које је Достоевски послао цару молио је за допуштење да се врати у војску и настави са издавањем књига. Александар је само делимично услишио молбу. Повратак у престоницу дозвољен му је 1860. године током периода отопљења. Верујући да интелектуалац и уметник мора стално да продира дубље у истину, Достоевски је написао нека од најзначајних дела светске књижевности управо у периоду до 1881. године. *Записи из подземља* издато је 1864. године. Следили су *Злочин и*

⁹⁰ Walter G. Moss, *Russia in the Age of Alexander II, Tolstoy and Dostoevsky*, London 2002, str. 37.

⁹¹ Лав Николајевич Толстој, *Севастопољске и друге приповетке*, Београд 1968, 35-38.

⁹² Walter G. Moss, *nav. delo*, str. 37.

казна (1866), *Коцкар* (1867), *Идиот* (1869) и *Браћа Карамазови* (1880). Његова личност и стваралаштво одличан су пример „агоније“ популистичке уметности, која је постојала између сурове реалности и вере у доброту и чистоту човекове природе. Ове вредности и кључ људске доброте Достојевски је тражио у искуству руског народа.⁹³ Достојевски није дочекао убиство императора, који га је надживео за непуних месец дана.

Упркос многобројним међусобним супротностима, писци Александровог доба заједно су допринели изузетној обнови и популаризацији руског језика. Иако је руска књижевност и пре 1855. имала сјајне представнике, руски је остао језик „нижих“ слојева. На двору се говорило француским језиком, а руске елите више су волеле страну него домаћу литературу. Писци Александровог доба желели су везу са „обичним“ руским народом, па је било само логично да стварају на језику земље, а не њеног вођства. На тај начин, руски је постао доминантан књижевни језик Империје. Овом процесу свакако је помогла и унутрашња политика цара Ослободиоца, који је желео да мобилише све одане снаге руског друштва и активније укључи националну интелигенцију у живот државе.

Цар, сликарство и музика. Никако не треба занемарити друге видеове уметности, који су у овом периоду имали сјајне представнике. Ликовна уметност била је такође захваћена идејама популизма и реализма. Ослобађање кметова и боље упознавање са животом сељака показало је очигледну тешкоћу њиховог бивствовања. Сликари су пожурили да што боље дочарају невоље „обичног“ човека. Њихови прваци прозвани су луталицама: стално су трагали за новим сазнањима о тешкоћама живота, темама, као и местима где би њихова уметност могла бити изложена. Први њихов запажени испад десио се већ 1862. године када је Академија у Санкт Петербургу расписала конкурс за слике са мотивима из германске митологије. Луталице су одлучиле да се побуне против романтичарске теме, стварајући искључиво на основу живих руских модела и њиховог начина живота. Тај догађај изазвао је негодовање руске академске сликарске елите.⁹⁴ Најпознатији представник руског реализма у сликарству, Иља Јефимович Рјепин, стварао је у времену цара Александра II Николајевича. Његово дело *Бурлаци на Волги* постало је икона руског реализма и популизма.

⁹³ James H. Billington, *nav. delo*, str. 417.

⁹⁴ Исто, str. 406.

Царски режим покушавао је да одговори на огољени реализам у сликарству унајмљивањем уметника који би стварали у част и корист императора, државе и њихових подухвата. Тако је за време Руско-турског рата ангажован Василиј Васиљевич Верещагин. Као учеснику сукоба, поверен му је задатак да у што величанственијем светлу представи борбу и успехе царске војске. Тешко је замислити да император није био добро упознат са одабиром дворског сликара. Нека од створених дела заиста су била монументала и изазивала осећај поноса и патриотског заноса. Друга, као *Пут ратних заробљеника* и *Све је тихо на Шипки*, отворено су показивала ужасе рата. Царски режим није могао да побегне од реализма чак ни када је сам бирао уметнике.

Музика и компоновање доживели су трансформацију за време цара Ослободиоца. Почело је трагање за новим мотивима, углавном оним из живота земље и њених „обичних“ људи. Нови композитори избегавали су копирање музичких решења са запада, који је тада уживао у лаким оперетама и валцерима. Крајем педесетих и почетком шездесетих година 19. века композитор Милиј Алексејевич Балакирјев окупио је групу композитора који су делили његове вредности. Велику петорку, како је група постала позната, чинили су и Цезар Антонович Кјуј, Николај Андрејевич Римски-Корсаков, Александар Порфирјевич Бородин и Модест Петрович Мусоргски. Ниједном од њих компоновање није била прва нити једина професија. У њиховим делима реализам и популизам заживели су у складу са историјским руским мотивима и фолклором. Петорка је била супротстављена академском Конзерваторијуму, али император није кочио развитак нове руске музичке мисли.

Модест Мусоргски се посебно истицао у жељи да открије праву историју руског народа, његову снагу и музику. Популизам великог композитора можда је највидљивији у опери *Борис Годунов*, која је настала у периоду од 1868. до 1873. године. У овом делу народ одбацује племиће и цара. Монарх чак признаје кривицу за злодела, тражећи од Бога опроштај.⁹⁵ Окупљени народ представља главног носиоца радње, коме су додељене најлепше песме. Напад на поредак какав не би био могућ за време владавине Николаја I, дозвољен је и слободно се изводио током царевања његовог сина. Опера је у Санкт Петербургу доживела велики успех код публике.⁹⁶ Чланови царске породице нису одобравали дело, али чак и у том периоду Александрове реакције оно није било забрањено. Занимљиво је да ће ту судбину опера доживети тек 1905. године за време револуције.

⁹⁵ Modeste Mussorgsky, *Boris Godunov: Libretto*, New York 1900, str. 28.

⁹⁶ Michel D. Calvocoressi, *Modest Mussorgsky: His Life and Works*, Fair Lawn 1956, str. 176.

Агонија стваралаштва које је живело између песимистичног реализма и потраге за добротом, била је превише снажна и за музичког генија Мусоргског. Надживео је императора Александра за само пар недеља.

Наука. Николајевски режим разумео је важност науке и њеног утицаја на развитак државе и раст њене моћи. Ипак, у страху од радикалних идеја, научна истраживања и методе развијене у западној Европи сматране су за опасност. Наука је патила од ограниченог броја студената и тешке цензуре. Отопљење које је донео Александар Николајевич осетила је и руска наука, која је почела да се убрзано развија. Већ 1860. године Николај Чернишевски издао је свој *Антрополошки принцип у филозофији*, најавивши уплив материјализма и емиријског експериментисања у руски научни метод. *Постанак врста* британског аутора Чарлса Дарвина издат је 1859. године и брзо је наишао на добар пријем међу интелектуалном научном елитом у Руској империји.⁹⁷ За време цара Александра II природна наука у Русији напредује, раде и стварају велика имена руске и светске науке. Међу њима треба посебно издвојити Дмитрија Ивановича Менделјејева, творца класификације познатих природних елемената. Своја истраживања и табелу објавио је 1869. године. Иван Михајлович Сеченов радио је и објављивао и за време цара Александра. Његова дела о физиологији кључно су утицала на Ивана Петровича Павлова, руског лекара и творца теорије о условним рефлексима, који ће почетком 20. века постати први руски нобеловац. Иако су многи руски научници радили у Немачкој, Русија је била њихова домовина где су стекли образовање и проводили велики део времена.

Закључак. Период од 1855. до 1881. године био је један од најплодоноснијих за интелектуални живот Руске империје. Иако је већина оних који су стварали у том времену било рођено и образовано за време претходних царева, Александар II Николајевич допринео је осећају смањења државног притиска на стваралаштво. То је довело до достизања нових домета у свету руске књижевности, сликарства, музике, природних и других наука. Другим речима, успеси интелектуалаца постигнути за време Александровог царевања не могу се сматрати његовим личним успехом, али је монархова политика свакако одиграла улогу у њиховом стваралаштву, при чему треба издвојити смањење оштрине цензуре и неограничавање оних стваралаца и дела који су чак нападали постојећи државни и друштвени систем.

⁹⁷ Charles Ellis, „Natural science“ u: *A History of Russian Thought* (pr. William Leatherbarrow and Derek Offord), Cambridge 2010, str. 295.

6. Монарх и руска православна црква

Питање односа цара Александра Николајевича према руској цркви једна је од бројних тема важних за разумевање његове унутрашње политике. Посебно је то тачно када се узму у обзир промене које је ова православна црква доживела током његовог царевања. На пољу цркве и њене реформе, цар ипак није играо пресудну улогу, нити се нарочито бавио религиозним питањима. Његова улога ограничавала се на бирање предводника врховног црквеног тела и поједине случајеве када је утицао на појединце и црквене институције. Већу улогу у животу цркве и вере од царевог директног мешања, одиграла је општа атмосфера коју је донело отопљење. Руска црква је за време императора Александра Николајевича наставила да буде стожер и савезник царске власти. Ипак, атмосфера коју је почетак његове владавине донео морао је утицати на ову институцију. Цар је био директно одговоран за рад цркве, јер је он бирао и постављао оберпрокуратора Светог синода, који је руководио радом православне цркве у Русији. У периоду од 1855. до 1881. године служило је три оберпрокуратора: Никанор, Григориј и Исидор. Последња два поставио је управо цар Александар II.

Свети синод осетио је промену које је донело ступање новог монарха на престо, па је сходно томе и он почео радити на реформи цркве. Најзначајнија промена морала је бити извршена у питању административног уређења парохија и побољшању квалитета рада свештеника. Жељу цркве да се реформише подржавали су државни врх и главни творци аграрне реформе. Посебна комисија основана од стране Светог синода донела је 1869. године неколико важних одлука. Мање парохије су укинуте или су биле придружене већим, како би свака јединица црквене организације имала више свештеника и како би приходи у свакој били већи. Локалним парохијским саветима, које су чинили верници преко 25 година старости, остављено је право избора парохијских старца и чувара. Они су били лаици задужени за различита световна питања са којима се морала суочавати свака парохија. Њихов посао углавном је био усмерен ка сакупљању, чувању и коришћењу новчаних средстава. Веровало се да обнова религиозности и повећање поверења у цркву мора кренути од промене људи који су на терену комуницирали са паством.⁹⁸ Свештенство се зато искрено укључило у спровођење реформе и посветило повезивању са верницима, те организовању образовних и хуманитарних акција.

⁹⁸ Vera Shevzov, *Russian Orthodoxy on the Eve of Revolution*, Oxford 2004, str. 22.

Ослобађање кметова донело је разумевање да црква мора ићи у складу са временом и трудити се да се приближи „обичном“ човеку. Верске новине *Дух хришћанина* постале су шездесетих година 19. века носилац новог разумевања улоге религије. Оне су подстицале „поједностављено православље“, односно једноставна објашњења верских принципа и догми слободним грађанима Империје и већу улогу цркве у друштвеном раду. Организовао се већи број дискусија на којима се пастви представљао живот цркве и промене кроз које је пролазила. Држава је помагала ове напоре⁹⁹ у жељи да створи код скоро ослобођених сељака осећај заједништва и јаче припадности цркви, али и повезаности са царем кога је она безрезервно подржавала. Почела је и жива теолошка расправа о могућности укључивања лаика у важније сфере религијског живота, те о идеји свештенства и пастве као јединственог верског тела под јединим божанским ауторитетом.

Иако цар није својим жељама и наредбама утицао на разне промене и расправе у верском животу, његова владавина свакако их је подстицала. Отвореност цркве у питању промене и укључивању „обичног“ народа у њен живот показале су способност ове важне институције да се прилагоди државном курсу либерализације и модернизације. Император није кочио реформе цркве, која је наставила да помаже и даје ауторитет његовој самодржавној власти. Реформе државе и цркве за време владавине Александра Николајевича омогућиле су почетак потраге за сопственом вером код становништва тек ослобођеног од вековних друштвених стега. Овај процес неће бити заустављен чак ни у време цареве реакције, када су теологија, догма и други верски предмети постали основа државно спонзорисаног образовања.

⁹⁹ Vera Shevzov, *nav. delo*, str. 27.

7. „Још Пољска није пропала“¹⁰⁰ – цар Александар II и Пољаци

Увод – опште одлике Краљевине Пољске и очекивања од новог цара. Истраживање и разумевање унутрашње политике било ког руског императора недовршено је и штуро без осврта на његов однос према неруским народима који су живели под руским двоглавим орлом. Време великих промена у Руској империји дошло је као последица катастрофалног пораза у Кримском рату 1853-1856. и смене на престолу. Овај период обележен је трансформацијом друштва и државе, која је морала да се обрачуна и са устанком на простору некадашње Пољско-литванске државе током Јануарског устанка 1863-1864. године. Побуна је на кратко вратила наду потлаченим народима и натерала царску власт да војним путем угаси пламен независности, који залагањем цара Александра II и његових наследника неће поново бити упаљен до Првог светског рата.

Пољско-литванска унија доминирала је вековима простором у источној Европи између Русије и централноевропских сила, али је током 18. века изгубила снагу. У другој половини тог столећа, током три поделе, три велесиле присвојиле су различите делове Уније и 1795. године избрисале је са карте. Највећи део плена приграбила је Руска империја. Незадовољство локалног становништва ситуацијом било је очигледно и пре коначне поделе. Пољска државност на кратко је обновљена током Наполеонових ратова у облику Варшавског војводства, које је видело свој крај на Бечком конгресу 1815. године. Заинтересоване силе размениле су извесне територије и прогласиле Краљевину Пољску под сизеренством руског самодршца, али са значајном аутономијом. Формално независна, нова држава простирала се на 127,000 квадратних километара и бројала око 3 милиона људи, док је тај број до 1864. године порастао на преко 6 милиона.¹⁰¹ Док су други делови Уније чврсто интегрисани у руски административни систем под именом западних губернија, пољску аутономију гарантовао је Устав. Он је обезбеђивао такозваној Конгресној или руској Пољској засебну владу, скупштину односно Сејм, валуту и војску.

Руски императори радили су на интеграцији територије Краљевине, те на асимилацији њеног становништва, што је доприносило расту незадовољства. Утицај Јулске револуције 1830. довео је до избијања Новембарског устанка у Пољској. Побуна је 1831. године

¹⁰⁰ Почетни стихови пољске националне химне, настале 1797. године (прим. аут.)

¹⁰¹ Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland, Volume II 1795 to the Present*, New York 2005, str. 225-227.

угушена, што је дозволило императору Николају I да укине Устав и непосредно влада такозваном Конгресовком. Пољска је изгубила право на војску и Сејм док су старе административне јединице - војводства замењене руским губернијама. Вође устанка су махом прогнане у Сибир, док је део политичке елите успео да емигрира.

Пролеће народа 1848. године није имало звучан одјек у руској Пољској. Тек је Кримски рат пружио наду да ће јој западне силе, Велика Британија и Француска, донети слободу. Ипак, пољско питање није претресано на мировним преговорима. Минули империјални сукоб посредно је довео до смене на престолу Романових – цара Николаја је након смрти 1855. године наследио син Александар II Николајевич. Нови руски император и пољски краљ схватао је неопходност попуштања. Већ 1856. посетио је Конгресну Пољску и прогласио амнестију учесника Новембарског устанка. Пољацима је враћено право на окупљање и на оснивање појединих институција. Најважније су биле Земљорадничко друштво, слично некадашњем Сејму, и Градска делегација у Варшави, која је руском вицекраљу преносила вољу становништва. Пољски језик поново се учио у Литванији и деловима данашње Украјине. Император је позвао пољске племиће на сарадњу по питању увођења земљишних реформи.¹⁰² Савременицима, као британском писцу Виљему Анселу Деју, деловало је да нови император верује Пољацима и да им је захвалан на верности у претходном периоду.¹⁰³ Најзначајније унутрашње питање у Пољској тог периода било је аграрно, обзиром да је велика већина земље била у рукама племства.

Непосредни узроци и почетак Јануарског устанка. Општи утисак попуштања руске контроле био је опасан за читаву Империју. Почетком шездесетих година 19. века неколико демонстрација у Варшави и Вилњусу завршило се крваво, у обрачуна грађана са козацима. Године 1861. уведена је војна управа. Укинути су Градска делегација и Земљорадничко друштво, за које је постојало уверење међу савременицима да је центар антируске агитације.¹⁰⁴ Две политичке струје присутне у Пољској почеле су организацију сопствених структура. Црвени, представници радикалног сељаштва, радника и дела интелигенције, у октобру су основали Градски комитет. Децембар је видео оснивање Директоријума од стране Белих – либералног слоја племства и дела интелигенције.

¹⁰² Piotr S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*, u: *A History of East Central Europe* (pr. Peter F. Sugar, Donald W. Treadgold), Seattle and London 1974, str. 155.

¹⁰³ William Ansell Day, *The Russian Government in Poland*, London 1867, str. 19.

¹⁰⁴ Исто, str. 64-68.

Крајем 1861. године император је изабрао свог млађег брата, великог војводу Константина Николајевича за руског намесника са јасним инструкцијама да даље попуштање не долази у обзир.¹⁰⁵ Ипак власт је у рукама држао гроф Александар Вјелополски, пољски племић. Као човек који није веровао у могућност самосталног пољског ослобођења,¹⁰⁶ нашао се 1862. године на челу Цивилне администрације Краљевине. Решен да спречи проливање крви и унапреди пољско школство, ипак је морао да успостави дисциплину. Укидање бесплатног рада сељака у Пољској није могло да умањи незадовољство. Масовна хапшења била су честа појава. Гроф Вјелополски предвиђао је скору побуну, али није могао да оцени њен извор и могуће вође.¹⁰⁷ Зато је крајем 1862. године прогласио *Бранку* –мобилизацију тридесет хиљада људи, заказану за јануар наредне године. Надао се да ће тим потезом натерати могуће револуционаре на откривање и бег. Револуционарна штампа и памфлети најављивали су устанак.¹⁰⁸

Мобилизација се показала као неуспех. Градски комитет у међувремену је прерастао у Национални централни комитет, преко ког су Црвени скупљали новчана средства и оружје. Почетком јануара 1863. године велики број људи склонио се у шуме изван Варшаве. Широм Краљевине биле су присутне сличне сцене. Руска администрација успела је да мобилише тек 1,400 пољских војника.¹⁰⁹ Комитет је 16. јануара издао манифест позивајући на устанак Пољаке, Литванце и Русине свих вера, обећавајући слободу, једнакост и право на земљу обесправљеним сељацима. До избијања устанка дошло је 22. јануара те 1863. године, када су на више места нападнути руски гарнизони. Тада је објављен још један декрет који је гарантовао сељацима право на племићку земљу коју су обрађивали. У време избијања побуне царска војска могла је да рачуна на око 100,000 војника у Конгресној Пољској.¹¹⁰

Војни и политички развитак устанка. Устанак није од почетка имао јасно дефинисано вођство и циљеве. Црвени јесу били главни организатори почетног избегавања мобилизације, али њихова организација није могла да повеже многобројне групације које

¹⁰⁵ R. F. Leslie (pr.), *The History of Poland since 1863*, Cambridge 1980, str. 38.

¹⁰⁶ Piotr S. Wandycz, *nav. delo*, str. 164.

¹⁰⁷ Norman Davies, *nav. delo*, str. 259.

¹⁰⁸ William Ansell Day, *nav. delo*, str. 94.

¹⁰⁹ Norman Davies, *nav. delo*, str. 260.

¹¹⁰ Исто, стр. 259.

су учествовале у борби. Није било могуће ни освојити град Плоцк, предвиђен за центар побуне. Када су се и Бели убрзо придружили устанку, организација је била у хаосу.

Процењује се да је до краја устанка 200,000 побуњеника било под оружјем, али ни у једном тренутку их на терену није било више од 30,000.¹¹¹ Чак и тако било је немогуће успоставити комуникацију и ускладити акције свих трупа. Борци су се организовали у мање групе, зване партије. Избегавајући отворене сукобе, нападали су изоловане руске гарнизоне или истурена крила пролазећих војски. Током читавог устанка дошло је до 1,229 оружаних сукоба, од чега се 956 одиграло у Конгресној Пољској.¹¹² Већина њих била је малог обима и интензитета. Повремено је долазило до већих окршаја, као што је онај код града Малогошча 24. фебруара. Три хиљаде устаника наоружаних косама и мачевима¹¹³ тада је победнички предводио Марјан Лангјевич, популарни пољски племић.

Национални централни комитет трудио се да се наметне као прелазна влада, под вођством младог племића, Стефана Бобровског. Покушаји да се војна власт обједини нису били успешни, па се из изгнанства у Француској вратио Лудвик Мјерославски. Учесник Новембарског устанака и важна личност пољске емиграције, био је проглашен за диктатора од стране Комитета, уз неслагање покрета Белих. Његова власт није била крунисана већим успесима. Када су Бели 10. марта 1863. године прогласили Марјана Лангјевича за диктатора Мјерославски се вратио у Француску. Кандидат Белих држао је свој нови положај само девет дана. Као диктатор водио је две битке у којима није показао довољну организациону способност. Лангјевич је зато прешао у аустријску Галицију и напустио устанак. Како јавља Виљем Деј, многим учесницима деловало је да је устанку тиме нанет фаталан ударац.¹¹⁴ Противник диктатуре и предводник Црвених, Бобровски, изгубио је живот 12. априла у двобоју са једним од вођа Белих.

Немогућност издвајања групе људи или појединца који би преузели вођство довела је до сарадње Црвених и Белих. Марта 21. 1863. године у Варшави је у тајности основана Национална влада. Састављена је од пет министарстава, које су углавном контролисали припадници Белих. Влада је била тајно тело, функционишући паралелно са руским административним системом. Чланови и запослени били су Пољаци који су на површини и

¹¹¹ Norman Davies, *nav. delo*, str. 261.

¹¹² Исто, str. 263.

¹¹³ Исто, str. 263.

¹¹⁴ William Ansell Day, *nav. delo*, str. 165-166.

даље били одани грађани Царевине. Овакав начин рада можда је први пример урбане гериле и тајне државе.¹¹⁵ Свој рад Влада је примарно морала да концентрише на обезбеђивање новца, скупљаног путем добровољног плаћања пореза или принудом. Ова институција успешно је организовала сопствени одред за чување мира у главном граду. Пољски шпијуни били су убачени у разне делове руске власти и војске. Министри су били одговорни и за контакт са страним силама. За свој мото Национална влада узела је речи „Слобода, Једнакост и Независност“, што звучно говори о идеалима младе институције и устанка у целини.

Планиране границе будуће државе осликава грб који је усвојила Влада. Њега су чинили пољски бели орао, литвански витез на коњу и репрезентација Архангела Михаила, који је представљао Русине (Рутене). Жељена територија била је она некадашње Пољско-литванске државе. У априлу 1863. године почео је рад на ширењу устанка у свим њеним деловима. Владици изасланици сусретали су се са различитим одзивом. У Литванији устанак је брзо захватио веће подручје. Борбу у њој предводили су Пољаци Сигмунт Сјераковски и свештеник Антониј Макијевич. Процењује се да се на том подручју одиграло 237 окршаја са руском војском грофа Михаила Муравјова-Виленског.¹¹⁶ Британски извештавач и један од главних извора за устанак, Августин О’Бријен нашао се 1863. године у Вилњусу. Његов исказ говори о добрим условима у руској затворској болници, али и о патњама које је борба донела побуњеницима свих узраста,¹¹⁷ за које је сматрао да су обманути од стране професионалних револуционара. О’Бријен није наишао ни на један случај злостављања политичких и других заробљеника.¹¹⁸

У белоруским крајевима, спремност на побуну није била општа, иако су становници неких села и грађани Пинска одлучили да је подрже. У Волинији и Подолији, деловима данашње Украјине, постојали су снажни контрасти. У месту Мирополу сељаци су се подигли на оружје, па се на том подручју у мају одиграла већа битка у којој су устаници поражени. Мање расположени становници ових крајева једноставно су побили изасланике Владе. У белоруским и украјинским деловима Русије одиграло се укупно 36 војних

¹¹⁵ Norman Davies, *nav. delo*, str. 260-261.

¹¹⁶ *Исто*, str. 263.

¹¹⁷ Augustin P. O’Brien, *Petersburg and Warsaw: Scenes Witnessed during a Residence in Poland and Russia in 1863-4*, London 1864, str. 39-44.

¹¹⁸ *Исто*, str. 166-168.

сукоба.¹¹⁹ Пролеће је у Пољској донело нови елан и снажнији одзив међу сељаштвом,¹²⁰ коме су еманципација и земља биле гарантоване устаничким деловањем против земљопоседника невољних да уступе своју земљу.

Лето је у Пољској дочекало много војничких дружина, при чему се највећи број битака одиграо на планинама Светог крста, јужно од града Кјелцеа. У једној од њих, 8. августа 1863. године побуњеничке трупе успешно су победиле руске код Жирзина, узевши богат плен. Надолазеће хладно време смањило је број окршаја. Пре битке, у мају исте године једна скупина Црвених покушала је преврат, желећи радикалније мере револуционарног терора, трибунала и мобилизације.¹²¹ Удар је успешно спречен.

Завршна фаза устанка. Именовање грофа Фјодора Фјодоровича Берга од стране цара за новог руског намесника у мају 1863. године довело је до појачања притиска. Конзервативни ветеран био је немачког порекла и протестант, али бескрајно одан круни¹²² и одлучан да угуши устанак. Борбе унутар вођства побуне поново су се распламсале. У септембру је успешно изведен удар који је на чело устанка поставио нарочито радикалну групу Црвених. Њихов једини „успех“ био је пропали атентат на генерала Берга. Поновна сарадња између две политичке опције довела је у октобру до формирања још једне диктатуре. За вођу је изабран Ромуалд Траугут, искусни ветеран. Влада је престала да функционише, а нови диктатор озбиљно се посветио послу. Успешно је скршио самосталност разних дружина, реорганизовао их и увео дисциплину, иако је њихов број у претходном периоду значајно опао. Одржавао је контакт са страним силама. Посебу пажњу поклањао је сељацима који су учествовали у борби и питању њиховог добијања земље.¹²³ За све време на власти, живео је у Варшави под лажним именом и организовао устанак из тајности. Руске власти коначно су ушле диктатору у траг тек у априлу 1864. године. Десетог дана тог месеца он је ухапшен са већином својих сарадника. Судски процес против Траугута и осталих заробљеника, који се одиграо у јулу, доказао је њихову кривицу. Петнаест особа осуђено је на смрт, мада је већина убрзо поштеђена. Пет осуђеника на челу са Траугутом јавно је обешено у Варшави 5. августа 1864. године. У то

¹¹⁹ Norman Davies, *nav. delo*, str. 263.

¹²⁰ Piotr S. Wandycz, *nav. delo*, str. 173.

¹²¹ Исто, str. 174.

¹²² Augustin P. O'Brien, *nav. delo*, str. 137.

¹²³ Piotr S. Wandycz, *nav. delo*, str. 177.

време устанак је био окончан. Многобројне дружине без вођства и мотивације већ су биле распуштене. Последња од њих је побеђена у децембру.

Руски одговор на устанак и потоња политика у Пољској. Жеља да се коначно стане на пут непоправљивим Пољацима била је снажна на руском двору. Гроф Берг остао је у Конгресовки као вицекраљ и посветио енергију укидању свих неруских институција. Привилегије добијене на почетку владавине цара Александра II сада су укинуте. У жељи да потпуно сруши моћ националног племства, цар је указом предао трећину обрадиве земље пољским сељацима, уз број других привилегија, какве нису уживали руски земљорадници. Године 1864. основан је Административни комитет чији је циљ била русификација.¹²⁴ Читава администрација је деградирана и у потпуности потчињена централној власти. Године 1866. Краљевина Пољска престала је да постоји, јер се император одрекао титуле краља. Конгресна држава сада је постала само још једна територијална јединица Руске империје под називом Привислински крај. Постојеће губерније додатно су подељене на дистрикте исте године. Три године касније Главна школа је затворена, у пољским школама основни језик администрације и образовања постао је руски. Чувена Марија Склодовска Кири сећала се начина на који су руске власти контролисале школе и захтевале од пољске деце да боље познају руску него сопствену историју.¹²⁵ Тек 1871. године Административни комитет престао је да постоји, након успешног брисања свих остатака Конгресовке. У времену након устанка Пољска је третирана као окупирана територија, а њени становници као сумњиви и нелојални.¹²⁶

Пољаци су окарактерисани као главни кривци и носиоци побуне, па се са њима окрутно опходило и у крајевима ван Пољске где је било устаника. У Литванији гроф Муравјов-Виленски успешно се обрачунао са герилским дружинама и приступио мерама хапшења, прогона и убиства многих. Како из Пољске, и из других делова царевине поново су кренуле колоне пољских изгнанника у Сибир. Овог пута није било амнестије. У свим крајевима Русије у којима су Пољаци и њихово племство чинили снажан елемент радило се на њиховом сузбијању. Процес деполонизације био је царева жеља и дугорочни циљ, а појединости ове политике биће детаљније објашњене у потоњим поглављима о другим народима.

¹²⁴ Norman Davies, *nav. delo*, str. 268.

¹²⁵ Eve Curie, *Madame Curie: The Biography by her Daughter*, London 1938, str. 19-21.

¹²⁶ R. F. Leslie, *nav. delo*, str. 39.

Закључак. Отопљење које је донело ступање цара Александра II на престо осетило се у Пољској краљевини. Општи утисак попуштања дозволио је пољским елитама да почну нереално да сагледавају свој положај и могућности и отворио врата револту. Цареви млаки покушаји да се незадовољство обузда нису уродили плодом, као ни у осталим деловима Империје. Потоњи устанак и његово гушење били су последњи ексер у сандуку пољске аутономије који император једноставно није могао да толерише, узевши у обзир стратешку позицију Конгресовке.

Јануарски устанак трајао је преко годину дана и захватио широко подручје приближно територији Пољско-литванске државе. Одсуство великих битака и жртава током борбе дала му је одлику герилског ратовања, засењеног учинковитошћу тајне владе упркос одржању званичне руске власти у земљи. Идеја водиља устанка била је независна држава слободних и једнаких грађана, верске толеранције и социјалне правде за до тада обесправљене сељаке. Била је то класична побуна деветнаестог века, која је комбиновала жеље за државним суверенитетом са идејама слободе и либерализма. Несрећа устанка лежала је у неповољном тренутку, снази непријатеља и недовољној страни подршци. Ипак, на кратко време Јануарски устанак успешно је везао очи читаве Европе за себе и натерао Руску империју да још једном сагледа своје недостатке и неопходност промене. Пољска, древна и окупана бојама дуге као у песми савременика устанка и пољског родољуба Ципријана Норвида,¹²⁷ мораће да сачека до Првог светског рата на испуњење циљева из Јануара 1863. године.

Период после устанка донео је Пољацима широм Руске царевине нове патње и репресалије. Цар је од побуњеног народа свесно направио пример казне која чека непослушне народе, чије су побуне очигледно треитране као чисто унутрашњополитичка ствар Русије. Русификација и затирање пољске културе и државности имале су за циљ да вежу пољски простор нераскидиво за круну Романових. Иако искра пољске слободе није уташена чак ни у време цара Александра и његових наследника, ова императорова политика осигурала је да у Пољској до Великог рата више не буде озбиљних претњи руској неограниченој власти.

¹²⁷ "Cyprian Norwid: 'Chopin's Piano' (redux), with commentary", <https://jacket2.org/commentary/cyprian-norwid-chopin%E2%80%99s-piano-redux-commentary> (12. III 2018.)

8. Руски орао и фински лав у доба императора Александра II

Увод. Један од многобројних европских народа под круном Романових био је и фински. Истраживање односа императора Александра према Финцима битан је део проучавања његове унутрашње политике. На том питању највидљивија је монархова жеља за напретком, либерализацијом и модернизацијом земаља оданих поданика. Истраживање односа према финском народу и његово поређење са царевим опхођењем према Пољацима најбоље осликава дубоке разлике и мотиве монархове унутрашње политике према два типа подређених народа.

Финска племена никада нису успела да формирају државну целину, због чега су кроз читаву средњовековну и модерну историју била предмет освајачких амбиција снажнијих суседа. Финском је вековима господарила Шведска, која је у 18. веку убрзано почела да слаби. Руска царевина умела је то да искористи, те је Финска неколико пута била поприште ратова две северне силе, који су довели до руског присвајања великих њених делова. Наполеонови ратови и у овом делу Европе изазвали су велике промене. Након потписивања Тилзитског мира 1807. године између француског императора и цара Александра I Павловича, Русија је прихватила Континенталну блокаду и обавезу да у овај систем увуче Шведску. То је уједно значило да је Русија добила одрешене руке да се обрачуна са старим непријатељем и заокружи свој балтички простор. Фински рат трајао је од фебруара 1808. до септембра 1809. године, а руске трупе брзо су окупирале Финску. Иако је у почетку планирана краткотрајна окупација, цар Александар је убрзо одлучио да је присвајање Финске одличан залог руске сигурности и стратешке безбедности престонице Санкт Петербурга.¹²⁸ Пре званичног окончања борби, руски император организовао је у граду Порвооу 1809. године скупштину 4 финска сталежа, која је прихватила оснивање Велике кнежевине Финске под руском влашћу. Император Александар I постао је први велики кнез, обећавајући да ће поштовати фински „устав“, привилегије племства и лутеранску веру становништва. Септембра 1809. године миром у Фредриксхамну Шведска је потврдила руска освајања источно од залива Ботније. Само 3 године касније, у жељу одбране од Наполеона, руски император припојио је Великој кнежевини и друге финске крајеве полуострва Карелије, док је 1826. године разграничењем са Шведско-норвешком унијом Финска додатно проширена.

¹²⁸ Jason Lavery, *The History of Finland*, Westport, London 2006, str. 52.

Опште одлике Велике кнежевине Финске пре 1855. године. Оснивањем Велике кнежевине почело је доба аутономије или империјално доба у Финској. Ова област од око 360,000 квадратних километара, имала је кроз читав 19. век стабилан раст становништва. Године 1811. у њој је живело око милион људи, док је до 1879. године тај број удвостручен.¹²⁹ Руска власт условила је премештање административног седишта Финске из града Турку у Хелсинки, који је знатно ближи Санкт Петербургу. Систем аутономног управљања Финске био је специфичан. Руски цар имао је апсолутну власт у свим питањима од важности. Њега је у земљи представљао генерални губернатор, командант руских трупа. Ипак, Сенат састављен од Финаца управљао је администрацијом, финансијама и религијским питањима, док је једна његова секција служила као врховни суд. Финска је наставила да користи шведски правни систем. Комитет за финске послове, основан у Санкт Петербургу, функционисао је као посредник између финских елита и цара, мада је укинут већ 1826. године. У царској престоници постојала је и институција Државног секретара за финска питања. Недефинисано обећање цара Александра I да ће поштовати фински устав било је подложно интерпретацији. Он и његов наследник Николај I Павлович нису сазвали финске сталеже ниједном после 1809. године.

Иако су многи Финци у времену пре 1809. године били одани шведској круни,¹³⁰ проширење области у којој су живели и гаранција очувања специфичног идентитета и администрације брзо су помогли да постану лојални поданици Романових.¹³¹ Руски императори знали су да је лакше контролисати срећно становништво. Веома брзо поставило се питање којој нацији оно припада. У време оснивања Велике кнежевине око 15% становништва говорило је шведским,¹³² званичним језиком администрације, док финска национална свест није била формирана. Одвајање од скандинавске Шведске, немогућност поистовећивања са словенском и православном Русијом и постојање одвојене државне администрације и економије дозволиле су рађање и потоње јачање финског национализма. Популаризација финског као књижевног језика снажно су подржавани од стране руских власти, стално жељних удаљавања Финске од Шведске. Формирању националне свести помогла је верска јединственост Финаца и напуштање сталешког друштвеног система.

¹²⁹ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 61.

¹³⁰ Fred Singleton, *A Short History of Finland*, Cambridge 1989, str. 62.

¹³¹ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 54.

¹³² Fred Singleton, *nav. delo*, str. 73.

Током Кримског рата (1853-1856) многи делови руске империје, па тако и Финска, морали су да се суоче са нападима западних сила. Током априла и маја 1854. године британски и француски бродови упловили су у Балтичко море и заузели Аландска острва. Током трајања операција финска места често су нападана, док су затечени бродови и роба уништавани.¹³³ Велика кнежевина ипак је са релативно малим губицима дочекала промену на престолу 1855. године када је цар и велики кнез постао Александар II Николајевич.

Отопљење и економски напредак. Оданост коју су Финци показали током Кримског рата умногоме је помогла њиховој ситуацији и наклоности коју су уживали код новог цара. Са друге стране он је већ поседовао извесну популарност у Великој кнежевини обзиром да је у ранијим годинама био канцелар на финском Хелсиншком универзитету. Убрзо по потписивању мира 1856. године велики кнез је ради крунисања посетио Финску, где је дочекан са ентузијазмом. Очекивало се отопљење након система његовог оца, а у складу са жељама новог императора да држава напредује и достигне западне силе које су је скоро поразиле у рату. Александар је у својим обраћањима Финцима поручио да морају прихватити своју улогу чланова Руске империје, алудирајући на малу групу његових поданика који су прижељкивали повратак шведске власти. Император и даље није био спреман на сазивање финских сталежа, што је видљиво из случаја ректора Хелсиншког универзитета. Наиме он је кажњен због штампања свог говора у коме истиче важност ове институције. Ипак, Александар је изнео свој програм реформи за Велика кнежевину који се састојао од мобилизације потенцијала земље у циљу поспешивања трговине, изградње канала и железничких пруга, те унпређивања основног образовања.¹³⁴

За спровођење нове политике био је задужен гроф Фридрих Вилхелм Ремберт Берг, који се налазио на позицији губернератора од децембра 1854. године. Прво велико питање коме се посветио била је изградња бољих комуникација унутар земље. У том циљу је 1856. године уз царев пристанак основан један комитет. Док су либерални делови финског друштва желели изградњу модерне железнице која би повезивала Хелсинки са унутрашњошћу, конзервативци су се залагали за водене канале. Гроф Берг стао је на страну прве групације, помогавши им да однесу победу у Сенату и у одговорним институцијама у Санкт Петербургу. Већ 1858. године започет је рад на железници, који је окончан након четири године. Подухват се показао као значајан, јер је помогао да се и делови у

¹³³ Andrew C. Rath, *nav. delo*, str. 51-53.

¹³⁴ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 100.

унутрашњости почну развијати. Изградња пловних канала ипак није запостављена, а пароброди су почели да играју важну улогу у финској трговини и привреди.¹³⁵

Ради унапређења економије генерални губернатор је за свог асистента и министра финансија у Сенату изабрао Финца, Карла Фабијана Лангенскилда, који је неретко користио сопствена средства у циљу напретка Финске. Заједничким радом успели су да отворе многе пољопривредне школе које су наставу обављале на финском језику,¹³⁶ почела је експлоатација природних ресурса земље, нарочито шума. Основани су Институт за шумарство и Шумарска служба, док је 1860. године почела са радом прва кредитна пољопривредна банка. Исте године, након неуспешних покушаја увођења рубље, а у жељи одбацивања шведског новца, цар Александар је декретом установио финску марку. Прва приватна банка отворила је своја врата клијентима наредне 1861. године. Руске тарифе на финску робу значајно су смањене. Постојећа еснафска правила, поштована нарочито у мањим местима, ублажена су ради ослобађања привреде. Фински градови убрзано су расли и развијали се.¹³⁷ Између 1860. и 1890. године фински економски напредак био је стабилан са 2,2% раста на годишњем нивоу.¹³⁸ Економска ситуација у Великој кнежевини стално се побољшавала, али ради њеног бржег и слободнијег напретка било је неопходно сазвати скупштину сталежа односно Дијету.

Скупштина сталежа и модернизација. Постојала је општа жеља у Финској за одржавањем сталешке скупштине, која се није састајала од 1809. године. Разлози су били како политичке, тако и административне и економске природе. Питања као што су нови зајмови за железницу и коначно укидање еснафских правила нису могла бити решена без сталешке скупштине. Чак и гроф Берг, ненаклоњен скупштинама, увиђао је важност сазивања овог тела.¹³⁹ Иако је забрањивао јавну дискусију о том питању у Финској, генерални губернатор је често покушавао у Петербургу да приволи Александра II и друге важне личности у корист скупштине.

Ускоро је император схватио важност попуштања. Улогу у смекшавању његовог погледа свакако је имао и Александар Армфелт, државни секретар за финска питања. Цар

¹³⁵ Fred Singleton, *nav. delo*, str. 84-85.

¹³⁶ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 101.

¹³⁷ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 62.

¹³⁸ *Исто*, str. 64.

¹³⁹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 101.

је признао да га је управо „сталешко питање“, изазвано од стране ректора Универзитета 1856. године, спречило да Финцима одмах пружи планиране уступке.¹⁴⁰ Постојао је страх да би попуштање пред притисцима родило опасан преседан. Одраз цареве добре воље било је поновно оснивање Комитета за финска питања 1857. године. Ово тело сада је проширено са два изабрана члана финског Сената.

Упорност грофа Берга да издејствује сазивање финских сталежа први пут се исплатила 1859. године. Тада је из Петербурга наложено да Сенат сачини списак оних законских питања која би се морала решити на скупштини. Ово је изазвало одушевљење у Финској и веру да ће Дијета заиста брзо бити сазвана. Император је финске жеље изневерио 1861. године, када је објаснио да би такав поступак у том тренутку наљутио ионако незадовољне Пољаке и погоршао нерешено аграрно питање у Русији.¹⁴¹ Ипак, министар финансија Финске, Лангенскилд, успео је да убеди цара Александра да дозволи окупљање пробног Комитета. Ово тело би претресало сенатска законска питања и предложило њихова решења, која би важила до сазивања праве Дијете. Сваки од четири сталежа (племство, свештенство, становници градова и сељаци) требало је да изабере по дванаест представника. Овакво решење у Хелсинкију је виђено као покушај да се скупштина сталежа у потпуности заобиђе. Пет сенатора протестовало је уз подршку студената који су своје незадовољство исказали на улицама града.¹⁴² Царево обећање да ће било које мере које Комитет усвоји бити само привремене до сазивања сталежа смириле су страсти.

На лето 1861. године Комитет је почео са радом. У новембру исте године гроф Берг је на сопствено инсистирање ослобођен дужности губернатора, након што му је одржавање цензуре у Финској донело непопуларност. На предлог секретара Армфелта, цар Александар II је за новог генералног губернатора изабрао барона Платона Рокасовског, иако је сумњао у његове способности.¹⁴³ Барон је у Финској добро дочекан, а његова популарност порасла је након попуштања цензуре и објављивања императоровог обећања да ће Дијета бити сазвана када Комитет оконча свој рад. Почетком наредне 1862. године председнику овог тела упућено је званично царско писмо у којем је обећање поновљено. Чак ни отворене симпатије финске штампе према незадовољним Пољацима нису одложиле

¹⁴⁰ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 102.

¹⁴¹ *Исто*, str. 102.

¹⁴² *Исто*, str. 103.

¹⁴³ *Исто*, str. 103.

рад Комитета и цареву жељу да Финцима изађе у сусрет. До марта Комитет је завршио са послом, у јулу велики кнез је одобрио утврђивање правила за сазивање скупштине сталежа, која је заказана за 15. септембар 1863. године. На одржаним изборима право гласа имало је око 2% становништва.¹⁴⁴ Умеренији слојеви финског друштва однели су победу¹⁴⁵ и стекли право да представљају своје сталеже на првој скупштини након педесет и четири године. Једне финске новине су јула 1863. жалиле због незадовољавајућег односа са сизеренском Русијом и времена чекања на Дијету, позивајући на утврђивање фиксног и обавезног периода њеног сазивања.¹⁴⁶ Ово јасно сведочи о жељама финских елита за истинском аутономијом, коју је цар био спреман да подари у замену за оданост.

Дијета финских сталежа почела је са радом у септембру 1863. године. Отварању је присуствовао руски цар и фински велики кнез Александар II заједно са појединим члановима династије, министрима и генералним губернатором Рокасовским. Говору који је император са престола на француском језику прочитао сталежима присуствовао је и секретар Армфелт. Цар је сазивање скупштине назвао испуњењем своје жеље и нада финских сталежа, уз образложење да прилике у ранијем периоду нису дозвољавале организовање Дијете, али да су припреме за такав подухват дуго обављане.¹⁴⁷ Централни део говора посвећен је економским, образовним и законским питањима која је Скупштина требало да реши, али и царевим одобрењем да њена права у погледу одређивања пореза и предлагања закона буду проширена. Александар је Финску окарактерисао као земљу која му је „драга срцу“, а Финце као „храбре и лојалне“, напомињући своју жељу да односи између суверена и финске нације остану добри и да Дијету сазива чешће.¹⁴⁸ Говор је завршен царевом напоменом да „у рукама мудрог и доброг народа, који ради раме уз раме са Сувереном...либералне институције, далеко од тога да су опасност, постају гаранција реда и просперитета“.¹⁴⁹ Након званичног отварања Скупштине, говор и ставке дневног реда прочитани су на шведском и финском језику, после чега се велики кнез повукао.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 56.

¹⁴⁵ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 103.

¹⁴⁶ „A Political Programme for Finland, July 1863“ у: *Finland and Russia 1808-1920, From Autonomy to Independence, A Selection of Documents*, pr. D. G. Kirby, London, Basingstoke 1975, str. 50-51.

¹⁴⁷ „Alexander the Second's Speech to the Diet, 18 September 1863“ у: *Finland and Russia 1808-1920*, str. 51-52.

¹⁴⁸ Исто, стр. 53.

¹⁴⁹ Исто, стр. 53.

¹⁵⁰ „Emperor Alexander's speech from the throne to the Estates at the opening of the Second Diet of Finland, Sept. 18 1863“, <https://histdoc.net/laki/diet1863.html> (18. VI 2018.)

Фински сталежи заседали су до пролећа 1864. године. Изгласана је количина новца коју је требало уложити у основно образовање, изградњу железница и монетарну реформу. Сеоска самоуправа је проширена, сачињени су закони о штампи, док је Национална банка стављена под контролу сталежа. Извесни проблеми настали су због инсистирања либералних представника на уставним питањима, што је цара Александра разљутило и уверило у њихову незахвалност.¹⁵¹ Његов говор на руском језику за прилику окончања рада Дијете прочитао је Рокасовски. У њему император се мање позабавио питањем успеха Скупштине, а више истицањем добробити које је Финска стекла у унији са Русијом.

Упркос овом разочарењу, Александар II није до краја владавине одустао од поштовања одлука Дијете и закона, што је оснажило финску аутономију унутар Руске царевине. Године 1869. император је законом предвидео да се сталешка скупштина има састајати најмање сваких пет година.¹⁵² Већ 1879. године изборни закони су либерализовани, док је цар наставио са политиком немешања у стриктно унутрашња финска питања.¹⁵³ И поред тога, „радикални“ делови финског друштва прижељкивали су независност. Руске власти и цар ипак нису озбиљније помишљали на укидање институција финске аутономије, како сведочи барон Рокасовски у свом извештају императору из 1865. године.¹⁵⁴

Фински национализам за време цара Александра II. Јачање финског национализма, започето у виду борбе за фински језик (фенофилија), настављено је у време цара Александра II. Управо је његовом одлуком 1856. године основно образовање постало доступно у целости на финском језику. *Калевала*, синтеза финских епских песама приређена од стране Елијаса Лнрута, и даље је представљала основу формирања финског језичког и националног идентитета. Најзначајнија фигура финског национализма 19. века ипак је био филозоф Јохан Вилхелм Снелман, који је веровао да се само кроз напредак финског језика на уштрб шведског и кроз оданост руском цару може осигурати опстанак финске нације. Био је главни заговорник феноманије, покрета који је тежио да фински језик и култура постану општенационални, а не само сељачки и масовни. Великом војводи је овакав приступ, који је водио удаљавању од шведске културе елита, свакако одговарао. Снелман је царевом одлуком 1863. године постао члан финског Сената. Изгледа да је његов утицај

¹⁵¹ Werner E. Mosse, *nav. delo*, str. 103-104.

¹⁵² Jason Lavery, *nav. delo*, str. 55.

¹⁵³ Fred Singleton, *nav. delo*, str. 90.

¹⁵⁴ „Governor-General Rokassovsky's Report to Alexander II, May 1865“ u: *Finland and Russia 1808-1920*, str. 54.

на императора био пресудан у издавању Језичког рескрипта (едикта) исте године.¹⁵⁵ Овим документом фински језик изједначен је са шведским, његов статус требало је да буде решен до 1883. године, док је Сенату остављено да одреди на који начин ће фински бити инкорпориран у законски и бирократски систем.¹⁵⁶ Снелман је 1866. године од цара добио племићу титулу.

Године 1865. Сенат је одлучио, а цар потврдио, да од 1872. године сви званичници у Великој кнежевини морају користити фински језик. Године 1869. законом је укинута контрола цркве над образовањем. Популарност финског као књижевног језика најбоље се може видети кроз пример раста броја књига на том језику. У периоду од 1809. до 1855 године на финском је објављено тек 425 књига. У првој деценији владавине Александра II тај број износио је 481 књигу.¹⁵⁷ Алексис Киви, који је живео и стварао за време овог руског цара, сматра се оцем финске драме.¹⁵⁸ Јуриј Јуриј-Коскинен, такође Александров савременик, аутор је првог историјског дела о Финској. Фински је постао популаран и на Универзитетима, те је прва докторска дисертација на овом језику одбрањена 1858. године.

У годинама након Кримског рата, феноманија је постала основа политичке групације познате као Финска странка, која је била јака у Сенату, а која је наставила снагу нације да тражи у језику. Либералније елите виделе су напредак у проширењу законске аутономије, пре него у језику. Њихово становиште ипак није однело победу у процесу настанка модерне финске нације. Либерални кругови брзо су подељени. Током владавине Александра II постојала је групација одана свекоманији, повратку шведском као језику културе и Шведској странци. Ниједна од политичких опција које су формиране на основу језичког и идентитетског питања, за време владавине цара Александра није предвиђала финску независност.¹⁵⁹

Закључак. Доба владавине цара Александра II означило је у Финској прелазак на прави систем аутономије. Сталне институције Сената и Скупштине сталеза контролисале су администрацију, образовање, религију и законски систем, уз пажњу да не повреду права руског самодршца. За разлику од Пољака, Финци су разумели да њихов напредак у датим

¹⁵⁵ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 58.

¹⁵⁶ „The Language Edict of 1 August 1863“ u: *Finland and Russia 1808-1920*, str. 53-54.

¹⁵⁷ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 60.

¹⁵⁸ Fred Singleton, *nav. delo*, str. 75.

¹⁵⁹ Jason Lavery, *nav. delo*, str. 59.

околностима неће доћи кроз револуцију, већ кроз умерене промене под круном Романових. Један политички текст из 1876. године показује нам да су финске елите унију са Русијом виделе као део односа испуњеног међусобним обавезама, при чему Финци одбраном Руске царевине бране своје политичке и националне слободе.¹⁶⁰ Ово сведочи о рационалном односу утицајних Финаца према реалности и сизеренској Русији. Мудрим коришћењем природних богатстава, модернизацијом комуникација и реформом валуте финска економија у време Александра II подигнута је на ноге. У исто време број становника је наставио да расте, упркос периоду трагичне глади која је погодила Велику кнежевину у периоду од 1866. до 1868. године и том приликом однела чак 7% Финаца.¹⁶¹

Император је подржавао фински национализам и обнову финског језика, у жељи да ту нацију што чвршће веже уз Русију, а што више удаљи од претходног господара, Шведске. Његова жеља да сви делови Империје осете благодети модернизације и реформе, уз поштовање његових аутократских права, веома је видљива у Финској његовог времена. Царево убиство 1881. године за Финце је био повод искрене туге и жаљења.¹⁶² Како сведочи радник Т. Алунд, Финци су императора видели као „свог“ цара.¹⁶³ Покушаји русификације и задирање у правни систем Велике кнежевине који су практиковали потоњи цареви, показали су сву оправданост финских симпатија према Александру II.

У првој години владавине последњег руског цара Николаја II на Сенатском тргу у Хелсинкију откривена је статуа његовом деди. Споменик „добром цару“, окружен персонификацијама закона, културе и сељаштва, постаће у годинама русификације симбол бољег времена за фински народ. Први светски рат и руска револуција дозволили су финској нацији да 1917. године прогласи и сачува своју независност. Док су везе са Русијом прекинуте и док је Финска почела да тражи свој пут, главни град Хелсинки је на централном тргу сачувао статуу цара Ослободиоца, као вечити подсетник његове мудре и умерене унутрашње политике.

¹⁶⁰ „The National Debt of Gratitude (1876)“ у: *Finland and Russia 1808-1920*, стр. 56.

¹⁶¹ Jason Lavery, *nav. delo*, стр. 61.

¹⁶² Werner E. Mosse, *nav. delo*, стр. 105.

¹⁶³ Т. Ahlund, *From the Memoirs of a Finnish Workman*, <http://alaskahistoricalociety.org/wp-content/uploads/2016/12/Ahllund-2006-Memoirs-of-a-Finnish-Workman.pdf> (18. VI 2018.)

9. Цар Александар II и балтички народи

Увод - балтички народи у Русији пре 1855. године. Балтички народи заједнички је назив који се данас користи за три различите нације, чије се државе налазе уз обале Балтичког мора. Кроз историју Естонци, Летонци и Литванци живели су у различитим државама и имали другачији социоекономски, политички и културни развитак. Предела данашње Естоније и Летоније су због важности свог положаја често били делови већих држава, не створивши сопствене националне ентитете до 20. века. Након немачких витешко-монашких редова, који су развили значајне градове и приграбили земљу, ове области постале су поседи Шведске. Када је Русија у 18. веку почела да се модернизује и тражи начин да се повеже са остатком Европе, Естланд и Ливланд (шведски називи за Естонију и Летонију) били су очигледна прва мета. У ратовима између две северне силе, Русија је изашла као победник.

У новоосвојеним балтичким поседима, цар Петар I Алексејевич Романов наишао је на већ изграђен друштвени систем. На његовом врху стајало је немачко племство, које је контролисало и изабљивало локално становништво. Монарх је господарима земље оставио традиционалне привилегије. Загарантовао им је примат лутеранске цркве и немачког језика у Естланду и Ливланду. Великодушност је посебно разумљива када се узме у обзир да је нова престоница Русије, Санкт Петербург, изграђена у време ратова са Шведском у непосредној близини ових области. Нове губерније Естонска и Ливонска морале су служити као безбедносна зона. Образовани и одани балтички Немци такође су били од велике важности за модернизацију Русије и императори су често користили њихове услуге. Од времена Петра Великог до пада монархије у Русији, чак једна осмина запослених у самом врху административне структуре били су балтички Немци.¹⁶⁴ У својим областима ови племићи организовали су сопствене дијете (*ландтаге*) у циљу локалне управе. Изабрани представници ових тела били су задужени за комуникацију са руским императором. На својим поседима аристократе су имале неограничену власт над сељацима, Естонцима и Летонцима. Иако сличног статуса као руски кметови, они су били у нешто бољем положају уживајући право самосталног располагања вишком својих производа и приступа судовима. Крај 18. века видео је извесно интересовање за специфичности локалног становништва, те настају прве граматике Летонског језика.

¹⁶⁴ Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States*, Chippenham and Eastbourne 2010, str. 56.

Посебан део данашње Летоније, Кнежевина Курландија и Семигалија, наставио је живот као независна држава под јаким руским утицајем до краја 18. века. Године 1795. ова област припојена је директно Империји као Курландска губернија. Исте године окончана је трећа подела Пољско-литванске државе. Русија је стекла највећи део некадашње Велике кнежевине Литваније, чији су делови припојени руским губернијама. Иако су на читавом простору Велике кнежевине Литванци били мањински народ, они су имали дугу традицију државности и независности, која их је разликовала од Естонаца и Летонаца. Литванско и пољско племство било је доминантно у новоприграђеним руским крајевима. Због тога су руски монарси били подозриви према локалној аристократији и становништву. Док су поједине губерније постале делови ширих области Дњепарске Украјине и белоруских крајева, три губерније са већинским литванским становништвом тада су се први пут концентрисале на релативно малом простору са изласком на Балтичко море (Вилна, Ковно, Гродно). Током Новембарског устанка 1830. године Литванци су у жељи обнављања некадашње уније учествовали у борби против руске власти.

Социоекономске промене балтичких губернија. Балтичким губернијама су у време Руске империје припадале Естонска, Ливонска и Курландска, иако је Летонаца било и у Витебској. У три балтичке губерније аграрне реформе започете су пре него у остатку Русије. Већ за време цара Александра I неограничена права племића над естонским и летонским кметовима почела су да се круне. До 1819. године кметство је укинато у свим балтичким губернијама. Њихов положај је донекле побољшан, али су уз обавезан рад почели плаћати ренту својим земљопоседницима. Тек од половине века сељаци су имали право на откуп земље. Балтички Немци успели су упркос свом малом броју (око 7% читаве популације губернија)¹⁶⁵ да задрже сву власт.

Императору Александру II биле су потребне услуге богатих и образованих балтичких Немаца. По угледу на претходнике, он им је 1855. године загарантовао традиционална права и оставио им потпуну социоекономску, културну, верску и политичку управу над три балтичке губерније. Понашање оданих Немаца током британских и француских напада на балтичку обалу током Кримског рата био је додатни разлог монархове наклоности. Отопљење које су видели други делови Империје на Балтику није било могуће, јер је аграрно питање већ било решено, а немачки земљопоседници нису дозвољавали слободу

¹⁶⁵ Andres Kasekamp, *nav. delo*, str. 70.

изражавања какву је заговарао цар у првим годинама владавине. Естонско и летонско сељаштво наставило је да се буни као и у претхоним периодима, уверено да локални господари раде против царева добре воље.¹⁶⁶ У мају 1858. године избио је устанак око 700-800 естонских сељака неспремних на нове радне намете у Махтри, близу Талина. Земљопоседници су позвали царску војску у помоћ, те је устанак у јулу лако угушен. Седам побуњеника је страдало у борби, док је живот изгубио један руски официр.¹⁶⁷ Сурове казне војних судова преиначене су од стране руског генералног губернатора.

Долазак на власт Александра II ипак је донео извесне промене за Естонце и Летонце. Ослобађање кметова 1861. године директно је утицало на летонско сељаштво у Витебској губернији. Немачко племство у балтичким губернијама се у складу са општом жељом модернизације и аграрне реформе, лакше одрицало земље. Њу су почели у већем броју да купују сељаци. Ипак, све до пада царског режима, половину земљишта у балтичким губернијама држали су Немци, док је више од половине сељака било без икакве земље.¹⁶⁸

Године 1865. забрањено је телесно кажњавање сељака од стране земљопоседника. Наредне године сељачке општине добиле су могућност бирања сопствених представника на локалном нивоу. Године 1868. принудни неплаћени рад на племићкој земљи је забрањен. У наредном периоду све балтичке губерније укинуле су забрану неплемићког држања великих земљишних поседа. Промене нису извршене као последица директних царевих наредби. Оне су морале бити предложене и одобрене од стране дијета балтичких Немаца. Ипак, њихова спремност на попуштање очигледна је последица опште ситуације у Империји и царева модернизаторске жеље. Царева мера која јесте директно побољшала живот естонских и летонских сељака била је одлука да прекине регрутацију војника искључиво из редова најнижих слојева 1874. године. Сељаштво је на тај начин више времена могло провести радећи и привређујући. Индустријализација Балтика, започета током владавине Александра II, текла је споро у односу на период његових наследника. Године 1870. изграђена је прва железничка пруга у балтичким губернијама. Седам година касније увођење руског урбаног закона дозволило је Естонцима и Летонцима да добију свој глас у управљању градовима.

¹⁶⁶ Andres Kasekamp, *nav. delo*, str. 70.

¹⁶⁷ Toivo U. Raun, *Estonia and the Estonians*, Stanford 2001, str. 45.

¹⁶⁸ Andres Kasekamp, *nav. delo*, str. 71.

Естонски и летонски национални покрети. Национални покрети Естонаца, који припадају угро-финској групи народа, и Летонаца, аутохтоног балтичког народа, напредовали су за време владавине цара Александра. Ови народи нису били бројни. Године 1858. у Естонској и на северу Ливонске губерније живело је укупно преко 750,000 Естонаца, док је 1881. године тај број порастао до око 880,000.¹⁶⁹ Велики потенцијал културне обнове овог народа лежао је у његовој описмењености: до 1850. године скоро 90% Естонаца преко 10 година старости умело је да чита.¹⁷⁰ У губернијама настањеним Летонцима живело је милион и 240 хиљада људи.¹⁷¹ Већина њих били су Летонци, а писменост је и међу њима била на високом нивоу.

Још у ранијим вековима постојало је интересовање за локалне језике и културе Балтика, али је оно било чисто научно. Заинтересовани су махом били балтички Немци. Прве новине у балтичким губернијама штампане су на немачком језику. Било је покушаја издавања новина на локалним језицима током владавине цара Николаја I који су пропали. Тек после ступања на престо његовог сина се ситуација побољшала и започета је права борба за популаризацију естонског и летонског језика, те њихово уздизање на ранг књижевних. Године 1856. новине *Кућни гост* на летонском језику почеле су да се штампају. Наредне године покренут је естонски недељник *Курир из Пјарнуа*. Ове новине заслужне су за развитак раног осећаја заједништва Летонаца односно Естонаца. Године 1857. *Курир* је своје читалаштво назвао „естонским народом“, док се у *Госту* тада први пут појавио назив Летонија.¹⁷² „Млади Летонци“, интелектуалци и национални борци, често су морали да стварају у Санкт Петербургу, далеко од цензуре балтичких Немаца. Године 1862. у руској престоници почео се штампати први отворено националистички летонски недељник *Петерсбуршке новине*. Императору то очигледно није сметало, упркос добром односу са балтичким Немцима. Сличан естонски лист *Сакала* почео је да излази тек 1878. године, али у самој Естонској губернији. Године 1858. само 6% аутора књига на летонском језику били су Летонци. Једанаест година касније, тај број је порастао на 51%.¹⁷³ Естонски језик убрзано је постајао књижевни, а седамдесетих година 19. века стандардизована је његова ортографија.

¹⁶⁹ Toivo U. Raun, *nav. delo*, str. 50, 71-72.

¹⁷⁰ *Исто*, str. 55.

¹⁷¹ Andrejs Plakans, *The Latvians*, Stanford 1995, str. 87.

¹⁷² Andres Kasekamp, *nav. delo*, str. 77.

¹⁷³ Andrejs Plakans, *nav. delo*, str. 89.

Естонци и Летонци су у свету романтичарског национализма заузимали ниско место. У њиховој историји нису постојали примери независности или државности. Интелектуалци из ових средина зато су одлучили да кроз националне епове конструишу златно доба сопствених нација које су сместили у време пре страних окупација њихове земље. Године 1861. настао је и активно се штампао естонски еп *Калевипоег*. Летонски национални еп настаће након владавине цара Александра II, тек 1888. године.

Широм балтичких губернија за време Александровог царевања оснивају се различита удружења и асоцијације. Ова тела окупљају локално становништво које сарађује и развија осећај заједништва. Ускоро почиње борба за формирање већих и снажнијих организација. Естонски активисти су 1862. године отпочели процес стварања локалних тела за прикупљање новца са циљем оснивања прве естонске гимназије. Царска влада одобрила је покрет тек 1871. године. Школа је названа Александровском, по цару Александру I Павловичу. Године 1868. његов унук Александар II одобрио је оснивање Летонске асоцијације Риге, која је помагала летонске привреднике и радила на развоју и популаризацији летонске културе. Обе нације су временом усвојиле принцип организације музичких и песничких окупљања, као начин повезивања својих сународника. Године 1869. у Дорпату (Тартуу) је одржан први естонски национални музички фестивал. Четири године касније летонски фестивал је организован у Риги.

Пионири естонског и летонског национализма нису у време цара Александра II предвиђали независност својих нација. Њихова енергија ипак није била усмерена само ка култури, већ ка расправи о томе да ли заштиту треба тражити у виду локалних немачких елита или руске царске администрације. Прва опција увиђала је добре аспекте релативне самосталности балтичких губернија. Са друге стране, русофилни елементи естонске и летонске интелигенције видели су у савезу са Санкт Петербургом пут ка уништењу привилегија балтичких Немаца. Њихова позиција изгледала је реалније када је 1868. године словенофилска руска интелигенција предложила јаче повезивање балтичких губернија са остатком Царевине. Године 1870. летонски интелектуалци су петицијом замолили цара за даље реформе које би умањиле снагу немачког племства. Император је наставио да цени оданост балтичких Немаца, али је допринео асимилацији Балтика у систем Руске империје. Укинуо је 1876. године позицију генералног губернатора Балтичких провинција коју су до тада углавном заузимали Немци. Локални национализми

Балтика у његово време нису сматрани претњом, руске елите више је бринула могућност германизације Естонаца и Летонаца.¹⁷⁴ Културна русификација становништва је већ тада виђена као мера борбе против могућих аспирација уједињене Немачке, али ће интензивна асимилација почети тек након убиства цара Александра II 1881. године.

Литванске губерније пре и током Јануарског устанка. Литвански народ у Руској империји живео је у неколико различитих губернија. Већински народ представљали су у губернијама Вилна (Вилњус) и Ковно (Каунас), који су директно припојени Русији. На исти начин је организована губернија Гродно, која је сматрана литванском, али је њено становништво било већински словенско, белоруско. Литвански предео познат као Сувалки био је део Конгресне Пољске. Иако се Литванци данас сматрају балтичким народом, губерније настањене његовим припадницима у 19. веку нису припадале Балтичким губернијама. Литванске области третиране су као руске територије Северозападнoг краја, које нису уживале право аутономије. Трима литванским губернијама управљао је из Вилњуса руски генерални губернатор. Велики број Јевреја који је живео у бившим литванским областима патио је од дискриминације.

Прве године владавине Александра II донеле су опуштање стега и у литванским губернијама. Године 1855. основана су два тела од велике културне важности: Археолошка комисија Вилњуса и Музеј античке историје. Укидањем кметства 1861. године литвански сељаци добили су личну слободу и придружили се пуноправним грађанима Империје. Нови император није подржавао окрутне мере против Јевреја, који су у овом периоду осетили извесно побољшање у смислу веће слободе кретања и учешћа у политичком животу на локалном нивоу.

Почетком шездесетих година 19. века дошло је до великог броја јавних протеста који су у основи захтевали обнову пољско-литванске државности. У Литванији је организовано чак 230 оваквих манифестација.¹⁷⁵ Неколико демонстрација у Вилњусу завршило се крваво, у обрачуну грађана са руским трупaма. Када је проглашено вандредно стање у Литванији, почело се радити на организацији устанка. Као у Пољској, две политичке групације „Белих“ и „Црвених“ бориле су се за примат. Ускоро је основан Провинцијски комитет Литваније, који је требало да усклади деловање са планираном побуном у

¹⁷⁴ Toivo U. Raun, *nav. delo*, стр. 62-63.

¹⁷⁵ Zigmas Kiaupa, *The History of Lithuania*, Lithuania 2002, стр. 243.

Пољској. Јануара 22. 1863. године отпочео је устанак Пољака у Конгресној Краљевини. Комитет је прогласио почетак борбе у Литванији већ 1. фебруара. Пољски и литвански устаници прижељкивали су обнову независне државе у границама пре подела Уније.

У Литванији устанак је брзо захватио веће подручје. Иако је побуну у њој започело племство, процењује се да је чак једна трећина бораца припадала сељачком слоју.¹⁷⁶ Ово сведочи о осећају заједништва међу Литванцима. Борбу су предводили Пољаци Сигмунт Сјераковски и свештеник Антониј Макијевич. Процењује се да се на подручју литванских губернија одиграло 237 окршаја са руском војском грофа Михаила Муравјова-Виленског.¹⁷⁷ Битке нису биле већих размера: након првих пораза устаници су увидели предност герилске борбе. Британски извештавач и један од главних извора за устанак, Августин О’Бријен нашао се 1863. године у Вилњусу. Као што је у једном ранијем поглављу истакнуто, његов исказ говори о добрим условима у руској затворској болници, али и о патњама које је борба донела побуњеницима свих узраста.¹⁷⁸ Док је организована побуна окончана у марту 1864. године, поједине дружине наставиле су да пружају отпор до септембра. За време трајања устанка политичке групације у Литванији сукобљавале су се, па већину времена није било јединственог вођства. Гроф и нови генерални губернатор Муравјов-Виленски је уз царско одобрење користио окрутне методе како би окончао побуну и казнио њене учеснике. „Вешатељ Вилне“ је сматрао устанак чисто унутрашњим питањем Руске царевине,¹⁷⁹ што осликава и императоров став и жељу да се непослушно становништво казни.

Царева политика и литвански национализам након Јануарског устанка. Завршетак устанка значио је почетак већих невоља за литванско становништво. У мају 1864. године цар Александар II одобрио је Муравјовљев програм русификације Северозападнoг краја. Како су Пољаци сматрани одговорним за читаву побуну, приорет је постало уништење њиховог и утицаја католичке цркве, као и одвајање литванских и пољских елита. Земљопоседницима је наметнут већи порез. Они коју су учествовали у устанку или га подржавали изгубили су своја имања, која су дата руским племићима или сељацима.

¹⁷⁶ Zigmas Kiaupa, *nav. delo*, str. 248.

¹⁷⁷ Norman Davies, *nav. delo*, str. 260-261.

¹⁷⁸ Augustin P. O’Brien, *nav. delo*, str. 39-44.

¹⁷⁹ *Исто*, str. 37.

Између 1864. и 1870. године количина земље коју су држали Руси је удвостручена.¹⁸⁰ Особама пољског порекла, којима су припадали многи литвански племићи, забрањено је стицање нових имања 1865. године. Многе католичке цркве су затворене, док је број православних порастао. Прелазак у руску веру доносио је побуњеницима блаже казне. Монопол над образовањем добиле су руске школе и православци. Пољски је забрањен, док је литвански опстао, али је потискиван, нарочито у основном образовању. Литванија је третирана као окупирана територија до 1872. године.

Литванска култура и језик нису перципирани као непријатељски, за разлику од пољских. Ипак, сматрано је пожељним да се литванско становништво у потпуности одвоји од пољске културе и русификује. Гроф Муравјов је 1864. године забранио штампање школских књига на литванском језику уз коришћење латиничног писма. Његов наследник, генерални губернатор Константин Петрович фон Кауфман, наредне године је проширио забрану тако да укључи све будуће књиге у литванским губернијама. Исте 1856. године забрана је уз императорово одобрење почела да важи на читавој територији Царевине. Штампање литванских књига написаних руском ћирилицом је подстицано. Забрана се показала као контрапродуктивна: уместо русификације и везивања Литванаца за Руску империју, они су се окренули против забране и државе која ју је наметнула.¹⁸¹ Прикривени отпор царским наредбама почео је одмах по њиховом доношењу. Бискуп Мотиејус Валанчиус постао је пионир нелегалне обнове литванске културе. Он је помагао свештеницима да се приближе просечним верницима и борио се за опстанак литванског језика и писма. Нелегално је штампао и делио књиге написане литванском латиницом и организовао тајне школе у којима се народни језик могао несметано учити. Године 1867. успео је да започне штампање књига у Пруској, где је живео мањи део литванског народа. Књиге су потом тајно уношене у Руску империју. Пример упорног бискупа, који је умро 1875. године, следили су многи. У периоду док је забрана била на снази од 1864. до 1904. године одштампано је око 4,100 књига на литванској латиници, док је на руској ћирилици објављено тек њих 55.¹⁸²

Губернија Сувалки, која је припадала Конгресној Пољској, постала је брзо после устанка светионик литванске културе и језика. Тамо је пољски елемент био јачи него у

¹⁸⁰ Zigmas Kiaupa, *nav. delo*, str. 251.

¹⁸¹ Исто, str. 253.

¹⁸² Исто, str. 262.

другим литванским губернијама, па су руске власти радиле све да га униште. Земља пољских племића подељена је литванским сељацима, чији је језик подстицан како би заменио пољски. Многи интелектуалци из ове области ће у каснијем периоду допринети обнови литванске културе и формирању модерног политичког национализма.

Императоров и циљ руских власти био је, дакле, одвајање и удаљавање пољских и литванских елита, те напуштање идеје о заједничкој држави. Секундарно, жеља Санкт Петербурга била је русификација Литванаца. Први циљ је постигнут. Полонизовано литванско племство изгубило је примат, па су носиоци културе и обнове литванског национализма постали интелектуалци, поникли из сељачких средина. Они нису имали жељу да повежу литвански национализам са пољским, те је идеја о јединственој држави уништена. Литванска интелигенција почела је да трага за идејом идеалне литванске домовине. У периоду након убиства цара Александра, решење ће бити пронађено у идеји етнолингвистичке Литваније, наспрам мултикултурне традиције Велике Кнежевине.

Што се другог руског циља тиче, власти су предвиђале да ће малобројни Литванци након одбацивања пољске културе лако прихватити руску. То се није десило и млада литванска интелигенција је уз помоћ нелегалне промоције сопствене културе успела у наредном периоду да створи модерну нацију. Руска асимилаторска политика је доживела неуспех у Литванији. Он ће посебно постати очигледан у периоду након убиства цара Александра II, када је интелигенција започела рад на штампању нелегалних секуларних и политичких новина на литванском језику и латиницом. Године 1897. у литванским крајевима живело је 2,670,000 људи: 58% њих били су Литванци, Јевреја је било 13%, а Руса и Белоруса заједно 15%.¹⁸³

Закључак. Приликом истраживања и описивања политике императора Александра II Николајевича према балтичким народима треба направити јасну поделу између Естонаца и Летонаца са једне, и Литванаца са друге стране. Ови народи живели су у другачијим административним системима и у различитим социјекономским и културним условима. Естонци и Летонци живели су већински у три балтичке губерније, у којима је власт поседовало немачко племство. Оно је било подржавано и штићено од стране цара, коме је унутрашњу аутономију плаћало оданошћу. Александар зато није често непосредно утицао на положај или културу локалног становништва, али је очигледан притисак његове

¹⁸³ Andres Kasekamp, *nav. delo*, str. 87.

личности и модернизаторске жеље који је омогућио балтичким Немцима да постану попустљивији. У време монархове владавине Естонци и Летонци побољшали су свој положај и почели у већем броју да држе земљу коју су раније само обрађивали. Започете су модернизација и индустријализација области на којима су живели. Њихов културни и национални препород узео је маха током Александровог царевања. То је очигледно у стварању заједничког идентитета унутар исте естонске, односно летонске нације, те борбе за језик. Царев утицај на ове процесе био је ограничен, али је у ретким случајевима када је директно одлучивао о балтичким народима, показао изванредан слух за њихове жеље, чак касније почевши процес смањења моћи немачке аристократије.

Литвански народ је, за разлику од естонског или летонског, живео под непосредном администрацијом руских власти. Краткотрајно отопљење које је Александров долазак на престо означио у Литванији само је дозволио повезивање њених елита са пољским устанком 1863. године. Царев страх од губитка Пољске и револуције означио је почетак двоструког става према Литванцима у годинама након побуне. Овај народ богате државотворне и племићко-демократске традиције виђен је као безопасан под условом одвајања од заједничке културе са пољском. Зато су императорови и напори његове администрације били усмерени ка затирању пољске културне доминације у Литванији и русификацији њеног становништва. Док је први циљ постигнут, литванска интелигенција је уз помоћ католичке цркве успела да сачува национални језик и писмо, те даље да развија сопствену културу. Показало се да је културна репресија коју је цар Александар II практиковао у случајевима појединих народа и овог пута била контрапродуктивна. Литвански модерни национализам споро се формирао и заостајао за достигнућима других балтичких народа, али је временом постао јединствен и независан од пољског, а директно супротстављен руском. Модернизација и индустријализација литванских области подређена је вишим културним циљевима, тако да је извршена углавном за време царевих наследника.

10. Почеци Белоруса и Белорусије

Увод - Белорусија пре 1855. године. Белоруси су народ који је у саставу Руске империје дочекао другу половину 19. века, када је започет рад на формирању њихове националне свести. Словенско руско становништво данашње Белорусије било је у средњем веку под влашћу Кијевске Русије, пре него што је прихватило надмоћ литванске државе. Литванске елите називале су локални живаљ Рутенима, латинским називом за Русе. Њихови напори били су усмерени ка културној асимилацији и јачању унијатске цркве. У раном модерном периоду, белоруски предели нашли су се под влашћу Пољско-литванске уније. Иако је племство руског порекла остало већинско током читавог овог периода,¹⁸⁴ оно се радије поистовећивало са литванским и пољским елитама. Име којим су најчешће себе називали био је „Литвини“ односно литванско политичко племство. Временом је неплемићко становништво, услед асимилаторских напора Уније, прихватило разне називе за самоидентификацију укључујући литвинско, али чешће задржавајући име Руса.

Поделама Уније, већина некадашњег њеног литванског дела доспела је у руке Руске царевине. Сматрајући се наследницима Кијевске Русије, императори су све литванске територије припојили директно својој монархији. Административне границе исцртане су по географском, а не етничком принципу. Делови настањени рутенским становништвом припали су ширем подручју Северозападног краја. Белоруско становништво чинило је већину у губернијама Минск, Могилев и Гродно, док га је било и у губернији Витебск и Вилна. Борба за културу на белоруском простору трајала је са променљивим интензитетом до 20. века. Племство се и даље радије идентификовало са пољским елитама, и као такво је сматрано непожељним у руским губернијама од стране царске власти. Са друге стране, локално становништво виђено је као саставни део руске нације. Из перспективе Санкт Петербурга, Белоруси су уз Великорусе и Малорусе (Украјинце) чинили део истог троименог народа. Зато је руска политика била концентрисана на сељачко становништво, у жељи његовог одвајања од полонизоване аристократије и потирања асимилаторских успеха Уније. Почетни корак ове политике у времену пре стварања модерних националних идентитета, било је уништење организације унијатске цркве, којој је у време последње поделе Пољско-литванске уније, припадало преко 80% становништва Белорусије.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Andrew Savchenko, *Belarus – A Perpetual Borderland*, Leiden Boston 2009, str. 28.

¹⁸⁵ Исто, str. 40.

Временом је унијатска вера потиснута и већина свештенства је са својим паствама прихватила руско православље. Посебно је за време владавине цара Николаја I Павловича дошло до рушења унијатске организације, чије су основне институције уништене до 1839. године. Ипак, моћ полонизованог словенског племства још увек није била скршена.

Белорусија пре и током Јануарског устанка. Отопљење које је наступило у политичком животу Руске империје 1855. године морало се осетити и у белоруским крајевима. Локално племство учествовало је у проналажењу решења аграрног питања. Ослобођење кметова и аграрна реформа 1861. године значиле су побољшање положаја локалног сељаштва. Оно је због свог сиромаштва остало на дну друштвене лествице, иако су право откупа и поседовања земље и лична слобода значили веће могућности. Либерализација није захватила културни живот неаристократског становништва, полонизовано племство и даље је било једини представник високе културе. Њихова веза са елитама других крајева некадашње Пољско-литванске државе наставила је да буде снажна, а нови цар није се противио попуњавању нижих административних положаја Пољацима.

Формирању белоруског национализма у овом периоду недостајао је јединствен и стандардизован језик. За њега чак није постојао ни јединствен назив. Руске елите сматрале су га дијалектом руског, док се јавља и идеја о засебном рутенском или русинском језику. У време владавине императора Александра II стварају појединци који ће ревитализовати белоруски језик. Винсент Дунин-Марцинкјевич, припадник шљахте из Белорусије, први је интелектуалац који је своју литерарну каријеру изградио на белоруском језику.¹⁸⁶ Године 1859. превео је пољски национални еп *Пан Тадеуш* на језик своје домовине.

Земљопоседници из белоруских области били су упознати са демонстрацијама у Конгресној Пољској и Литванији који су за циљ имали поновно формирање заједничке државе. Масовни протести су изостали у Белорусији, која није имала велики број градова. Ипак у периоду шездесетих година 19. века треба тражити корене белоруске нације. Пољски племић Константиј Калиновски (Кастуш Калиноуски) почео је у јуну 1862. да штампа *Сељачку истину*. Био је то први политички памфлет на белоруском језику,¹⁸⁷ писан белоруском латиницом, који је заговарао антируску акцију, слободу и земљу за сељаштво.

¹⁸⁶ Nelly Bekus, *Struggle Over Identity: The Official and Alternative "Belarusianness"*, Budapest New York 2010, str. 54.

¹⁸⁷ Andrew Savchenko, *nav. delo*, str. 44.

Исте године губернија Минска стављена је под надлежност генералног губернатора у Вилњусу. Устанак у Пољској отпочео је у јануару 1863. године. Пре тога издат је проглас у којем су на оружје позвани Пољаци, Литванци и Русини (Рутени) свих вера. На печату касније формиране Националне владе, налазио се и лик Архангела Михаила, који је представљао трећи народ Уније. Први пут пољске елите прихватиле су мултикултурну природу своје планиране државе и тако помогле формирању белоруског идентитета.

Побуна у Белорусији ипак није захватила веће подручје. Спремност на побуну није била општа, иако су становници неких села и грађани Пинска одлучили да је подрже. Царска пропаганда која се обраћала руском становништву успешно је неутралисала могућу експлозију незадовољства ширењем информација о жељама пољских земљопоседника да поново подјарме сељаштво.

Мање групе бораца упадале су из Конгресне Пољске још током јануара, али нису постигле успех. Ове дружине регрутовале су локално становништво, које је често након пљачкања или вести о доласку руске војске дезертирало. Провинцијски комитет Литваније није имао више среће у организацији борбе у белоруским крајевима. Њихови борци чак су у неколико случајева заробљени од стране сељака који су их предали властима.¹⁸⁸ Једини већи успех на територије Белорусије било је краткотрајно заузимање града Горког у априлу 1863. године. У губернији Гродно, дружине су издржале нешто дуже него у другим областима, али до маја 1863. године све веће групе бораца у Литванији и Белорусији су разбијене. Мање герилске јединице наставиле су да пружају отпор, који није могао значајније утицати на ток борбе или представљати проблем руским снагама. За време читавог трајања устанка у губернији Минск одиграло се тек 20 сукоба, наспрам три у Могилеву и једног у Витебску.¹⁸⁹ Православни Белоруси радије су се одлучивали на сарадњу са руским снагама, док су малобројни унијати и католичко племство ипак били ближи циљевима устанка. Јануарски устанак био је, ипак, побуна пољског народа. Њој је могло масовније приступити и литванско становништво у складу са сећањем на положај у некадашњој заједничкој држави. Белоруси очигледно своју будућност нису видели у савезу са Пољацима или Литванцима. Управо ће се у периоду након устанка родити један нови национални покрет који ће од западних Руса створити белоруску нацију.

¹⁸⁸ Andrew Savchenko, *nav. delo*, str. 46.

¹⁸⁹ Исто, str. 49.

Царева политика и белоруски национализам након Јануарског устанка. Пољаци Северозападног краја окривљени су у потпуности за Јануарски устанак. Локално словенско становништво није сносило директне последице побуне. Чак шта више, императорова антипољска политика је у годинама након 1863. ненамерно допринела развоју специфичног белоруског идентитета. Пољски језик, култура и католичка црква изгубили су привилегије које су раније уживали. Пољски језик престао се учити у свим крајевима некадашње Уније, сем Конгресне Краљевине, која је и сама ускоро укинута. Руске власти побољшале су образовни систем у белоруским областима, свесни потребе за едукованим чиновницима. Административни положаји више нису били доступни Пољацима, па је белоруско становништво први пут стекло прилику да учествује у локалној власти. Године 1865. особама пољског порекла забрањена је куповина нових имања. Антипољска политика ипак није подразумевала државно спонзорство белоруског национализма. Напротив, руска царска влада и интелигенција наставили су Белорусе да сматрају за западне Русе,¹⁹⁰ те није могло бити ни расправе о засебном народу или нацији.

Питање белоруског језика било је актуелно, али недовољно примећено, током царевања Александра II. Белоруски је сматран дијалектом руског језика, те коришћење латиничног писма није било дозвољено ни пре 1855. године. Александар је ову политику само наставио. План русификације Северозападног краја и забрана штампања литванских књига на латиници 1863. године утицала је и на белоруски национални покрет. Белоруска књижевност и издавачка делатност почела је бити пажљивије контролисана. За разлику од Литванаца, који су у савезу са сународницима из Пруске успели да сачувају своје писмо, Белоруси су остали изоловани. Читав белоруски народ живео је у оквиру Руске империје и није било могуће чак ни масовно штампање књига у другим европским државама. Коначно, образовани Белоруси нису писали искључиво на језику локалног становништва. Њихови културни афинитети и даље су били везани за пољску, литванску или ређе руску културу. Тржиште за књиге на белоруском језику једноставно није постојало.¹⁹¹

Царска русификаторска политика у Белорусији, коју је Александар Николајевич наследио од претходника и наставио, постигла је у време његове владавине значајне успехе. Неки од највећих јесу прихватање ћириличног писма и уништење унијатске

¹⁹⁰ Andrew Savchenko, *nav. delo*, str. 55.

¹⁹¹ Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, New Haven and London 2003, str. 44.

црквене организације, односно осигурање верности становништва православној цркви. Године 1875. укинута је последња унијатска епархија Царевине. Сви ови фактори утицали су на заостајање белоруског националног за другим сличним покретима широм Империје. Пионири белоруског национализма сматрали су свој народ наследником Велике кнежевине Литваније, док је идеја о самосталности и издвојености била непостојећа. Њихова жеља било је поновно рађање Велике кнежевине под новим именом Белорусије.¹⁹² Ово решење значило је прихватање традиција литванске државе, уз поштовање чињенице да је већински народ непостојеће Кнежевине био белоруски. И данас белоруска национална историја и пропаганда сматрају Белорусе наследницима Литвина чије је име „постало историјско етничко име Белоруса“.¹⁹³ Тек ће у годинама након насилног окончања владавине Александра II у симбиози литвинске и словенске традиције настати модерна белоруска нација.

Како је показано, непостојање ширег интересовања за специфичности белоруског народа биле су отежавајућа околност за развитака посебног идентитета. У времену Александра II он је ипак био у настајању. Овом процесу несвесно је помогао цар Александар II својом модернизаторском политиком. У деценијама након Јануарског устанка Белорусија је почела убрзано да се индустријализује и да бележи раст становништва. Број људи који је живео у Белорусији 1863. године процењује се на 3,3 милиона људи, док је 1897. године њих било 6,5 милиона.¹⁹⁴ За раднике и управнике нових фабричких постројења бирани су радије Белоруси него Пољаци. Градови су почели убрзано да расту, па су западни Руси могли лакше да размењују идеје. Образовани Белоруси почели су да се занимају за културу народа коме су припадали и његов језик. Ипак, ови процеси су за време владавине цара Александра II Николајевича тек били у зачетку. Белоруски национализам још увек није постојао. Зато император није морао да брине или да већу енергију посвети белоруском питању, које је природно сматрао непостојећим. Тек ће време Александрових наследника показати ненамерну важност његове политике у случају настанка белоруске нације. Године 1897. Белорусима се осећало чак 5,4 милиона, односно 64% становништва Северозапног краја.¹⁹⁵

¹⁹² Timothy Snyder, *nav. delo*, str. 41.

¹⁹³ Autorski kolektiv, *The History of the Belarusian Nation and State*, Minsk 2001, str. 11.

¹⁹⁴ Andrew Savchenko, *nav. delo*, str. 56.

¹⁹⁵ Исто, стр. 56.

Закључак. Однос императора Александра Николајевича према белоруском народу није тешко описати. Усвојивши мишљење руских елита, интелигенције и својих предака, цар је сматрао Белорусе делом руског народа. Није било потребе придавати њиховом, ионако слабом културном покрету, велику пажњу. У првим годинама Александрове владавине, ово је посебно било истинито. Полонизовано племство није било културолошки нити политички блиско белоруском сељаштву и није постојала опасност настанка белоруског национализма. Белоруско становништво није се у великом броју прикључило Јануарском устанку против руске власти 1863. године. Ипак у времену непосредно пре и после ове побуне започеће процеси који ће најавити рођење нове нације. Први политички памфлет на белоруском језику настао је у жељи да се становништво Белорусије прикључи борби. Након окончања побуне, пољско и полонизовано племство изгубили су примат и пољска култура почела да је да узмиче пред литванско-словенским карактером Белорусије. Царева антипољска политика дозволила је стварање првих белоруских интелектуалаца и бирократа, који ће након његове владавине успешно формулисати идеале нове нације.

Социоекономска ситуација у Белорусији такође је значајно промењена током владавине цара Реформатора. Ослобађање кметова условило је стварање нове радне снаге и побољшања положаја белоруског сељаштва, културно одвојеног од племства. Повећање броја фабрика, убрзана индустријализација и модернизација земље обезбедили су пораст броја и величине градова, који су недостајали белоруском националном покрету. Као последица позитивних промена у Белорусији и број припадника овог народа је у другој половини 19. века значајно порастао.

Иако несвестан будућности белоруског становништва своје Империје и сопственог утицаја на његов развој, император Александар много је учинио за њега. Његова политика делимично је омогућила формирање нове нације, која ће прву државну целину (истина, не самостално) формирати већ 1918. године. Цар русификаторску политику, која је за циљ имала уништење пољско-литванске асимилаторске делатности према Русима у Белорусији, није започео, али ју је наставио и унапредио. Последице овог процеса и данас су очигледне, посебно у виду улоге белоруске ћирилице као националног писма и припадности већинског становништва земље православној вери. На тај начин, Александар II остаје владар који је ненамерно помогао белоруски национални покрет, али намерно допринео његовој јачој културној вези са Русијом.

11. Цар Ослободилац и питање Украјине

Увод - Украјина пре 1855. године. Украјински етнолингвистички простор није се организовао као јединствена државна целина до краја 20. века. Након периода средњовековне моћи Кијевске Русије, украјинске степе пале су као плен освајача: Монгола (Татара), а потом Пољско-литванске уније. До краја 18. века ови предели су постепено постали делови две империје - Русије и Хабзбуршке монархије. Трећом поделом Пољске 1795. године, Русија је дошла у посед свих украјинских, односно малоруских, територија које ће држати до краја Првог светског рата. У руској или Дњепарској Украјини, живело је чак око 85% укупног броја припадника тог етноса.¹⁹⁶ Украјинске територије подељене су 1802. године на губерније. Од њих 9 Малоруси су представљали већину у 8, мада је у целој области живео и број Великоруса, Пољака, Татара, Јевреја, Румуна и других народа. Области Кијева, Волиније и Подолије постале су познате под именом Десна обала. Леву обалу чинили су Харков, Полтава и Чернигов, а Нова Русија састојала се од Херсона, Катеринослава и Тауриде.

Руска званична идеологија и наука нису виделе украјински као посебан народ. За Санкт Петербург Украјинци су били Малоруси, један од три дела истог руског народа, уз Великорусе и Белорусе. Овом виђењу у корист је ишла лингвистичка сличност, као и одсуство заједничког идентитета становништва Украјине. Православље је у овој области снажно подстицано од стране царева, док су унијатска и католичка црква прогањане, а њихове институције укидане. За руске монархе Дњепарска Украјина била је део територије која им је припадала као наследницима Кијевске Русије. Ипак различити појединци су специфичности народа Украјине и покушавали да формирају нацију која ће моћи да живи одвојено од Русије и на њену штету. Свесни опасности руски цареви контролисали су Малорусе, њихов политички и друштвени живот.

У времену од руског заузимања Дњепарске Украјине до 19. века, није могло бити речи о украјинском идентитету. Козачке вође и малоруске елите лако су прихватиле промену пољске власти руском. Малоруси нису дискриминисани. Под условом доброг познавања руског језика, Словен из Украјине могао је напредовати као и било који Рус.¹⁹⁷ То не значи

¹⁹⁶ Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto Buffalo London 1996, str. 305.

¹⁹⁷ Alexei Miller, *The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*, Budapest New York 2003, str. 26.

да локалне специфичности нису биле прихваћене. Деветнаести век донео је интересовање за националне и културне различитости. Брзо се јавља занимање за малоруски фолклор и културу, виђену као комбинацију традиција словенског и козачког становништва земље. Први поштоваоци украјинске специфичности - украјинофили - били су Пољаци и Великоруси. Малоруси су такође исказивали љубав према својој домовини и њеној култури, ипак не помишљајући на свој народ ван оквира руског. Најбољи пример су радови Николаја Васиљевича Гогоља. У његовом чувеном роману *Тарас Буљба*, читалац прати доживљаје козачког атамана под тим именом. Он поносно комбинује козачки и руски патриотизам. Када је заробљен од стране Пољака и стављен на ломачу он узвикује: „Зар мислите да има нешто на свету чега би се побојао козак? Причекајте, доћи ће време, настануће време, познаћете ви, шта је православна руска вера! Већ и сада опажају даљни и ближи народи: дићи ће се из земље Руске свој цар, и неће бити на свету силе, која се не би њему покорила!“.¹⁹⁸

У деценији пре доласка цара Александра II на власт украјинофилија ће родити опасне идеје. Тарас Григоријевич Шевченко, малоруски кмет, купивши слободу почео је да пише песме и драме које су славиле украјински језик, историју и будућност украјинског народа. Године 1845. под патронатом руског историчара Николаја Ивановича Костомарова, основано је Братство Светих Ћирила и Методија. Жеља чланова била је обнова украјинског народа, који би у складу са словенофилским принципима, постао равноправан део словенске федерације. Поред Шевченка овом друштву су припадали и други родитељи украјинског национализма: Пантелејмон Олекснадрович Кулиш, Василиј Михайлович Билозерски и други. Братство је 1847. године распуштено, а царске власти осудиле су поједине чланове на прогонство. Ипак, према већини је показана милост, на основу уверења да је друштво било производ пољске пропаганде и да би окрутност према малоруским интелектуалцима удаљила народ Украјине од Русије.

Социоекономске промене. Друштвени систем Дњепарске Украјине није се много мењао до Александрове владавине. Племићки (дворјански) слој није био хомоген. Њему су припадали Руси, козачке главешине и поједини Украјинци. Козаци су, као полуномадски ратнички слој, након великих ратова 18. и почетка 19. века престали су да буду неопходни. Деветнаести век видео је пад у броју њихових дружина. Припадници оних које су опстале

¹⁹⁸ Никола В. Гогољ, *Тарас Буљба*, Београд 1902, стр. 144.

коришћени су као погранична војска или припадници царске гарде. Њихове насеобине задржале су извесну аутономију, уз обавезу војне службе и право изузетости од пореза. Сељаци, као најбројнија класа делили су се на државне и кметове. Њихов бројни однос разликовао се у различитим областима. У територијама узетим од Пољске, кметови су 1858. године чинили три четвртине сељаштва, док су у другим деловима Украјине били у мањини у односу на државне сељаке.¹⁹⁹ Положај кметова био је посебно тежак, па су честа била нелегална бекства. Становници градова углавном нису били Малоруси, већ Великоруси и Јевреји. На територији Десне обале њима су били придружени Пољаци, док је у црноморским градовима било Грка. Посебну класу чинили су државни службеници и свештеници.

Током припрема за предстојећу аграрну реформу, 323 племића из Мале Русије учествовало је у раду локалних комитета задужених за предлагање решења.²⁰⁰ Ослобађање кметова 1861. године променило је ситуацију најобесправљенијег слоја у Украјини. Кметови су постали пуноправни грађани и власници земље. Њихове оранице нису биле велике: у просеку једна сељачка породица имала је 1863. године између 2,8 и 6,6 хектара.²⁰¹ У великом броју случајева сељаци су добили мање земље у односу на површину коју су раније обрађивали за господаре. У циљу лакшег исплаћивања дуга за добијено земљиште, царска влада препуштала је исто сеоским општинама, које би га уступале сељацима. Концепт општинског обрадивог земљишта био је до тада готово непознат у Украјини, те је дошло до извесних злоупотреба. Од 1863. до 1866. године законским путем регулисана су права бивших државних сељака у погледу куповине земље. Између 1861. и 1914. године племићи су у плодној Украјини продали чак 10,1 милион хектара. Док је број бивших државних сељака и трговаца профитирао куповином земље, већина ослобођених кметова грчала је под дуговима. Емиграција није била реткост.

Друга група која је претрпела промене у периоду владавине цара Александра II били су Козаци. Деценијама њихова корисност је опадала, па се сходно томе мењао њихов положај. Многе њихове вође прихватиле су статус племића, док су обични ратници често постајали део класе „војних становника“. Њихов положај био је сличан оном државних сељака и у већини Украјине ова класа престала је да постоји 1866. године. Поједини

¹⁹⁹ Paul Robert Magocsi, *nav. delo*, str. 320.

²⁰⁰ Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, Toronto Buffalo London 1988, str. 254.

²⁰¹ Paul Robert Magocsi, *nav. delo*, str. 322.

козачки предели ипак су опстали као аутономне територије. То су биле области Кубањских, Црноморских и Азовских Козака. Године 1861. Црноморски Козаци повезани су чврсто са неким пограничним регионима, да би се заједно утопили у заједницу Кубањских Козака. Четири године касније исто се десило Азовским Козацима.

Даље реформе побољшале су живот у Украјини, иако модернизација није текла једнаким темпом у читавој земљи. У већем делу Украјине земства су почела активно да раде већ између 1865. и 1870. године. Десној обали то није било дозвољено до 1911. године, јер су цар и владајући кругови зазирали од побољшања статуса пољских елита овог дела земље. Упркос сукобима са племићким и сеоским скупштинама, земства су успешно обављала задатке од локалне важности, што је допринело њиховој повезаности са становништвом и његовим специфичностима. Многи будући борци за украјински идентитет стекли су прва бирократска искуства управо у земствима. Судска реформа олакшала је процесе и модернизовала систем, што је умногоме олакшало живот.

Број становника стално је растао, али је украјинско становништво махом остајало на селу. Пољопривредни потенцијал земље добро је искоришћаван, па је Украјина производила 75% жита извезеног из Русије скоро сваке године.²⁰² Добра су превожена из унутрашњости ка црноморској обали, посебно ка Одеси, лучком и трговачком граду. У складу са општом модернизацијом и царевом жељом да Русија добије савремен железнички систем, прва пруга је изграђена већ 1865. године између Подолије и Одесе. У наредним годинама мрежа се развијала, па је 1870. године Украјина била повезана са Московом и Санкт Петербургом. У годинама после реформи, број фабрика је стално растао нарочито у пределу данашње источне Украјине. Њихови власници сада су били капиталисти, који су заменили руске земљопоседнике. Индустријализација је помогла побољшању услова живота, али и порасту хетерогености друштва у Украјини.

Почеци украјинског национализма и Валуевљев циркулар. Године 1855. украјински национализам већ је начинио своје прве кораке. Њега је родило занимање за специфичну културу једног простора и народа. До почетка владавине Александра II, процеси сакупљања и организације културне баштине Малорусије били су увелико започети. Украјински језик почео је да се развија и имао је своје прве борце. Ступање на престо новог императора и у случају развитка украјинског национализма било је наговештај

²⁰² Paul Robert Magocsi, *nav. delo*, str. 326.

либерализације. Прогнаним члановима Друштва Светих Ћирила и Методија дозвољен је повратак. Чак и Тарас Шевченко преселио се у Санкт Петербург 1858. године. Уморан и болестан након живота у изгнанству, он је огорчен на руске елите и императора. У песми „Нисам лоше, али ја...” из те године оптужује цара Николаја да је успавао слободу.²⁰³ Престоница је постала стедиште првака украјинског национализма. Њихова дела слободно су штампана. Године 1861. признато је право Украјинаца да прве разреде школе похађају на локалном дијалекту. Чак ни конзервативни министар просвете Путјатин није имао ништа против.²⁰⁴ Тај дијалект ипак још увек није био стандардизован, нити је био заступљен као књижевни. Због тога је на почетку Александрове владавине између различитих интелектуалаца дошло до расправе о природи украјинског (јужноруског) дијалекта и његовој могућој одвојености од руског језика. Још једна важна одлика овог периода било је даље учвршћивање православне вере у Украјини. Године 1859. довршено је формирање 9 епархија под јурисдикцијом Светог синода.

У години ослобађања кметова, јануара 1861. године почео је да излази месечник на украјинском језику - *Основа*. Његов циљ била је популаризација језика и његово идентитетско одвајање од руског. Суочен са недостатком новца и читалаштва, часопис је већ крајем наредне 1862. године престао да излази. Његова важност огледа се у популаризацији расправе о два једнака дела руског језика и културе. Руски радикални мислиоци, укључујући Александра Ивановича Херцена, подржавали су напоре украјинских националиста. Већина руских интелектуалаца наглашавала је важност очувања јединства сверуског идентитета. Најгласнији међу њима, Михаил Никифорович Катков, своје ставове пропагирао је у часопису *Руски весник*. Године 1862. основан је Западни комитет чији је задатак био русификација западних пограничних области. Почео је рад на регрутацији руских учитеља у украјинским школама.

Шездесете године деветнаестог века донеле су заинтересованост владајућих кругова за процесе који су се одвијали у Украјини. Цар Александар и министар војни Дмитриј Алексејевич Миљутин били су упознати са постојањем популиста који су заговарали украјински сепаратизам.²⁰⁵ Посебно их је бринула Кијевска хромада, група локалних

²⁰³ „I’m not unwell, it’s just that I...” (preveo John Weir), <https://taras-shevchenko.info/like.net/taras-shevchenko%27s-poem--i-m-not-unwell-it-s-just-that-i-tr-by-john-weir.html> (7. II 2018.)

²⁰⁴ Alexei Miller, *nav. delo*, str. 64.

²⁰⁵ *Исто*, str. 97.

политичких мислилаца. Више структуре власти биле су одлучне да стану на пут политичкој украјинофилији. У Санкт Петербургу почели су видети покрет као покушај пољских елита да приволе обичне Украјинце за борбу против Русије. Овој тези у прилог ишао је релативно слаб покрет пољских украјинофила – клопомана. Питање од велике важности постао је малоруски превод Светог писма. Руски превод био је одобрен од стране Светог синода тек 1859. године, и то на царев наговор, да би штампање отпочело три године касније. Са друге стране, украјински превод је забрањен.

Јануарски устанак у Пољској и другим деловима некадашње њене државе, изазвао је напетост. Руска јавност окренула се против Пољака и стала у одбрану раније недовољно популарног цара. Поједини делови Украјине, Волинија и Подолија, били су пре подела делови Пољско-литванске уније. Устаничка пољска влада зато је покушала у тим пределима да изазове побуну против руских власти. У томе није била нарочито успешна, мада одазив није био у потпуности непостојећи. У месту Мирополу сељаци су се подигли на оружје, па се на том подручју у мају 1863. године одиграла већа битка у којој су устаници поражени. Мање расположени становници ових крајева једноставно су побили устаничке изасланике. Чак ни пољски земљопоседници Десне обале нису се масовно придружили борби, већ радије стали уз руске господаре.²⁰⁶ Устанак је у Украјини био кратког даха, ретке дружине брзо су уништене, а већински цару одани Украјинци нису сносили одговорност за побуну као Пољаци или Литванци.

Борба за штампање књига на украјинском дијалекту дошла је у први план у време Јануарског устанка и царска администрација морала је да заузме чврст став. Ранија одлука о учењу украјинског у школама дошла је под знак питања. Министар унутрашњих послова, гроф Петар Александрович Валуев, представио је 11. јула 1863. године цару Александру предлог о привременој забрани штампања школских, религијских и популарних књига писаних уз коришћење малоруског дијалекта. У времену када је беснео Јануарски устанак, императору није било тешко да одлучи против било каквог облика одступања од званичне идеологије. Већ 12. јула прихватио је становиште свог министра. Јула 18. 1863. године Валуев је послао свој едикт у комитете за цензуру у Кијеву, Санкт Петербургу и Москви. Овај документ постаће познат као Валуевљев циркулар. У њему је забрањено штампање

²⁰⁶ Timothy Snyder, *nav. delo*, str. 120.

поменутих врста књига на малоруском. Објашњено је да тај језик „није постојао, не постоји и не може постојати“, као и да је цар подржао ступање едикта на снагу.²⁰⁷

Унутар владајућих кругова циркулар је различито прихваћен. Свети синод видео је едикт као позитивну промену. Тадашњи министар просвете Головнин био је противан свакој врсти државне забране једног језика или дијалекта. Борби за повлачење Циркулара прикључио се увек заинтересовани Костомаров, који је отпочео нови низ јавних расправа са Катковим. Валуев и цар остали су убеђени да је забрана једини, мада привремен, начин да се обузда украјинофилија.²⁰⁸ Припадници овог покрета борили су се против Циркулара отворено у штампи. Ни руски националисти у одлуци владе нису видели победу. Напротив, сматрали су да је она производ немоћи да се без јаке државне контроле обуздају украјинофилски кругови и спречи формирање нове нације.

Емски указ. У периоду након објављивања Циркулара, схваћено је да украјинофилија може бити опасна само у савезу са пољским тежњама. У пракси тај савез готово да није постојао. Самосталан малоруски национализам виђен је као тренутна нелагодност са могућношћу прерастања у савез против увек незадовољних Пољака. Зато су казне против малоруских политичких бораца биле релативно благе: они јесу уклоњени из Украјине, али им је дата могућност каријерног напретка у другим деловима Империје. Често је то значило обезбеђивање службе у Пољској са могућношћу контроле над локалним становништвом, чије су елите желеле делове Украјине. На тај начин малоруски интелектуалци удаљавани су од идеје савеза са Пољацима. Како би умањила популарност украјинског језика, влада је преплавила њихове пределе јефтиним руским књигама. Цар Александар је сматрао да је то „јако добра идеја“.²⁰⁹ У Империји је 1864. године одштампано 12 књига на украјинском језику. Наредне године било их је 5, 1866. године ниједна, док су наредне три године виделе штампање укупно две украјинске књиге.²¹⁰ Почела је интензивна русификација.

Украјинофили су наставили борбу. Њихова научна и уметничка друштва стекла су популарност. Своју културу пропагирали су кроз радове тих друштава, од којих је најзначајније било Географско, и кроз јавне манифестације. Дела о украјинској

²⁰⁷ „The Valuev Decree“ u: Paul Robert Magocsi, *nav. delo*, str. 369-370.

²⁰⁸ Alexei Miller, *nav. delo*, str. 111.

²⁰⁹ *Исто*, str. 134.

²¹⁰ *Исто*, str. 135.

етнографији штампана су на руском језику. Многи украјински интелектуалци били су чланови Кијевске хромаде. Поменути Пантелејмон Кулиш радио је неуморно на модернизацији украјинске ортографије и замени руских слова специфичним украјинским. Руски часопис *Кијевљанин* нападао је покушаје стварања украјинске нације. Године 1872. чак и руска штампа почела је да напада Циркулар. Тадашњи генерални губернатор Кијева успео је да постигне миран политичко-културни суживот са украјинофилима, али без знања или подршке цара,²¹¹ који се држао званичне државне политике и идеологије. У наредним годинама појачао се притисак руских учитеља у школама. Пооштрење ставова у престоници било је уско повезано са „походом у народ“ из 1874. године. Наредне године последња унијатска епархија у Царевини је укинута одлуком царске владе, жељне да повеже Малорусе за Царевину наметањем заједничке вере.

Крајем августа 1875. године цар је најавио оснивање Специјалног савета са задатком предлагања решења питања украјинофилије. У септембру император је посетио Кијев, да би Савет почео са радом наредне године. Он је био састављен од различитих министара, руских културних активиста, представника Трећег одељења и Светог синода. Ново тело је прегледало извештаје о нелегалном превођењу и дистрибуцији књига на украјинском језику, те дошло до закључка о жељи украјинофила да одвоје Малорусију од Русије. Априла 1876. године Савет је саставио предлог у 11 тачака, чији је већински творац био Михаил Владимирович Јузефович, Кијевљанин и руски културни радник. Документ је предвиђао забрану дистрибуције и штампања књига на украјинском, уз забрану јавних рецитација и писања музичких текстова на овом језику. Дозвољени би били једино преписи постојећих историјских докумената и штампање „неозбиљних“ текстова, уз одобрење цензорских комитета. Малоруски је и даље дефинисан као дијалект руског „који не постоји“, како је написано на маргини предлога.²¹² Усвајањем предлога, неподобни малоруски учитељи били би оштро контролисани и могућно замењени руским наставницима, а малоруске књиге биле би забрањене у школама. Предвиђено је укидање појединих украјинских часописа и друштава. Посебно је наглашена потреба изгнанства „агитатора“ Михаила Петровича Драгоманова и Павлоа Платоновича Чубинског.²¹³ Документ је представљен цару Александру током његове посете Немачкој у мају 1876.

²¹¹ Alexei Miller, *nav. delo*, str. 161.

²¹² „The Ems Ukase“ u: Paul Robert Magocsi, *nav. delo*, str. 372.

²¹³ *Исто*, str. 373.

године. Занимљиво је истаћи да се гроф Валуев није слагао са закључцима Савета.²¹⁴ Император је свеједно потписао документ 18. маја у немачком граду Емсу.

Декрет, назван Емским указом, успешно је ограничио културни рад украјинских националиста, али је дугорочно произвео супротан ефекат. Увређени Малоруси сада су осуђивали цара, противници документа добили су на популарности, Аустро-Угарска и Швајцарска постале су центри штампања књига на украјинском дијалекту. Драгоманов је отпочео своју борбу против Указа и рестрикција украјинског културног живота у штампи. Са друге стране, напорима владе помогла је индустријализација Украјине, која је у градове довела Великорусе и припаднике других народа, већ обучене раднике.

Друго и последње отопљење владавине Александра II отпочело је 1880. године када је гроф Лорис-Меликов постао најутицајнија личност у држави. Његова политика либерализације и нових реформи дотакла се различитих националних питања. Ситуација у Украјини детаљно је истражена и изгледало је да ће Емски указ бити повучен. То не значи да би влада одустала од русификације и идеологије троједне руске нације, али би свакако помогла смањењу тензија. У Кијеву је 1881. године чак дозвољена погребна поворка за Тараса Шевченка, који тада није био жив већ двадесет година. Жеље о укидању одредби Указа постале су пусти снови после царевог убиства.

Закључак. Долазак на власт Александровог сина, Александра III Александровича за многе је био знак новог строгог система. За Украјинце, ипак, он је донео извесне позитивне промене. Иако су сви снови о укидању Емског указа уништени већ на јесен 1881. године, император је дозволио одређене измене декрета. Текстови песама могли су сада бити писани на малоруском. Дозвољено је чак и штампање речника на овом дијалекту, али уз обавезно коришћење руског ћириличног алфабета. Украјински алфabet са Кулишовом ортографијом остао је ван закона.

Неоспоран социоекономски напредак и индустријализација Украјине у другој половини 19. века јесу производ модернизације коју је започео цар Александар II. У погледу украјинског национализма његов утицај био је такође значајан, али контрапродуктиван по руске власти. Руски владајући кругови и монарси Дњепарску Украјину видели су као руску земљу са руским становништвом. Нису имали разлог да

²¹⁴ Alexei Miller, *nav. delo*, str. 185.

ситуацију посматрају на било који други начин: оданост већине локалних племића, грађана и сељака током читавог 19. века била је и даље уз руског самодршца. Званична идеологија троједне руске нације није била подложна расправи. Мишљење Александра II није било изузетак. Његов став по питању украјинског сепаратизма, макар на културном и језичком нивоу, био је чврст и неумољив. Почетни уступци украјинофилским круговима нису били одраз његовог поштовања једне културе, већ део ширег покрета отопљења и опуштања. Када су малоруски интелектуалци покушали тај процес да искористе у сврху формирања засебне нације, дочекани су непријатељски. Ипак, император и његова влада нису се могли понашати према Малорусима као према Пољацима. Свака њихова сепаратистичка тежња третирана је више као нелагодност него као вид опасне побуне. Далековиди чланови руских елита схватили су важност добрих односа са словенским народом Украјине и савеза са њим.

Напорима императора Александра II украјински културни напредак јесте јако успорен, али управо из отпора према културним забранама, украјински национализам почео је бивати све више политички. На тај начин цареве одлуке, често инспирисане лошим саветима и недовољном провером стања на терену, учиниле су штету руском националном телу која је могла бити избегнута умеренијом политиком. На почетку 20. века руске елите, као ни српски интелектуалци, нису могли предвидети хаос изазван Првим светским ратом и две револуције, па ни Украјину одвојену од Русије. Када Јаша Продановић 1902. године пише о Гогољевом родном месту он наводи Малу Русију, а не Украјину.²¹⁵ Само 15 година касније, у паклу Првог светског рата, настаће прве, мада краткотрајне, самосталне украјинске државе.

²¹⁵ Никола В. Гогољ, *нав. дело*, стр. III

12. Унутрашња политика цара Александра II на Закавказју

Руско Закавказје. Питање унутрашње политике цара Александра II Николајевича у планинском пределу Кавказа представља збуњујућу тему. Монархова политика била је производ скорог освајања читаве области од стране Русије, па је о унутрашњој политици одвојеној од спољашње тешко говорити. Ипак, важно је обрадити царев однос према историјски богатој територији Кавказа, која својом етничком, верском, културном и политичком ситуацијом и данас често задаје муке онима који желе да је истражују.

Освајање простора Кавказа од стране Руске империје није била идеја 19. века. Важност области око планинског венца на граници Европе и Азије била је позната многим народима и освајачима. Почетак руског интересовања за простор северног Закавказја може се сместити у време цара Петра I Алексејевича. Посебно је Катарина II Алексејевна учврстила утицај Царевине на простору јужног Кавказа. Почетком 19. века император Александар I Павлович допринео је руском присвајању појединих локалних држава и 1817. године отпочео систематско освајање народа и племена северног Закавказја. Његов наследник Николај I Павлович је успешним ратовима против Османског и Персијског царства обезбедио границу на југу области. Изнад те линије опстала су многобројна племена, народи и мање државе које су одолевале руској амбицији. Њихово покоравање заустављено је током Кримског рата. Цар Александар II Николајевич 1855. године ипак је затекао релативно лаку ситуацију: само су се још поједини народи црноморске обале и планинских кланаца опирали царској војсци у покушају да герилским ратовањем сачувају независност. Источни део северног Закавказја коначно је покорен 1859. године. Војске императора Александра скршиле су отпор народа западног дела тек 1864. године. Када је 2. јула монарх прогласио крај непријатељстава читава област Кавказа била је чврсто у руским рукама. Отпочело је везивање нових пространа за Русију. До краја владавине Александра Николајевича облашћу је управљао вицецарљ.

Руски простор Закавказја био је етнички и верски хетероген. Хришћански Грузијци и Јермени живели су углавном у јужном делу области уз туркијска племена обале Каспијског мора. Победом у руско-турском рату 1877-1878. године Русија је освојила још неке области насељене овим народима. На северу, од обала Црног до Каспијског мора, обитивали су муслимански народи и племена, који су царску власт видели као претњу свом верском идентитету.

Царева унутрашња политика на Закавказју. Прва царева одлука која се може сматрати унутрашњополитичком на Закавказју остала је контроверзна. Наиме, током трајања борби 1857. године, тадашњи члан генералштаба Дмитриј Миљутин предложио је исељавање локалног становништва на северозападу области. Прихватањем плана, муслиманско становништво које је живело у близини Црног мора било би натерано на премештање ка другим деловима Империје или изван ње. Миљутинов предлог био је последица закључка да би ови народи, нарочито Черкези, остали непријатељски расположени према Русији. Веровало се да би стално представљали претњу царском ауторитету у једном осетљивом подручју, као и да би наставили са својим разбојничким и пљачкашким походима. Схватање Черкеза и блиских народа као опасних није било неосновано. Савременици су сагласни да су отимање деце која би била продата у робље, или пљачкање руске територије биле честе појаве.²¹⁶ Александар је одобрио пројекат, који се почео спроводити у дело већ почетком шездесетих година 19. века.

До окончања сукоба већина Черкеза већ је била приморана на премештање у област реке Кубањ или у Османско царство. Већина је одабрала другу могућност. Услови под којима су припадници овог народа дислоцирани били су јако тешки. Бродови које су обезбедиле руска и турска влада били су недовољне величине. Намирница и одеће није било довољно, па много путника није преживело. Зато се њихово премештање у западној литератури често назива геноцидом. Иако су мирна исељавања и размена становништва биле неретка појава 19. и почетка 20. века, кивност западних сила лежала је у страху од јачања руске моћи. Одговорност монарха била је минимална, одобрење Миљутиновог пројекта била је прагматична одлука и он није организовао сам изгон. Пре исељавања северозапни део Закавказја насељавало је око 505 хиљада људи. Цензус 1897. године показао је да је на некадашњим черкеским територијама тада живело тек око 60 хиљада.²¹⁷

Изгони су настављени до 1867. године, када су и последња непожељна племена Абхазије исељена. У време трајања и непосредно након руско-турског рата 1877-1878. године, нове колоне избеглица кренуле су ка Турској царевини. Процењује се да је од 1859. до 1878. године око два милиона људи са подручја Кавказа дислоцирано.²¹⁸

²¹⁶ Ivan Golovin, *The Caucasus*, London 1854, str. 14.

²¹⁷ Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford 2008, str. 97.

²¹⁸ Исто, str. 96.

На југу су живели хришћани са дугом традицијом државности. Ови народи имали су развијене везе са руским елитама пре освајања Закавказја. Јермени и Грузијци прихватили су руску власт као ослобођење од муслиманских сизерена. За време владавине цара Александра Николајевича, шездесетих и седамдесетих година 19. века, млада јерменска интелигенција почела је да ради на стварању модерне нације. За време цара Ослободиоца у томе неће бити нарочито успешна, иако је рођена жива активност штампања књига.²¹⁹ Владавина Александра Николајевича оставила је последице и на грузијски народ, чије је племство било веома повезано са руским. По стицању власти, император је опозвао грофа Муравјова који је био омрзнут у Тифлису (Тбилиси). Године 1863. Александар је за вицекраља поставио брата, Михаила Николајевича, који ће остати на том положају до 1881. године. У том периоду почеле су да се штампају грузијске новине, интелигенција је радила на културној и националној обнови. У области данашњег Азербејџана живели су народи различитих вера и култура. Већина њих били су туркијског порекла и припадали муслиманској вери. За време императора Александра јединствен идентитет ових народа на тлу Азербејџана није још почео да се формира.

Царева и жеља руских елита да се Закавказје чврсто integriше у Русију били су одраз продужетка већ започете политике. Александрови претходници радо су користили Козаке који би се населили у региону и ту подизали своја утврђења, чувајући границу. У 18. веку освојене територије биле би насељаване и великоруским или малоруским сељацима, трговцима и другима. У времену када је цар Александар ступио на престо, руска насеља већ су се простирала између Црног и Каспијског мора, Кавказ је привлачио припаднике свих слојева царског друштва.²²⁰ Ипак, русификација није узела маха за време његове владавине.

Године 1864. закавказки кметови званично су ослобођени. Овај догађај био је последица закашњења цареве реформе из 1861. године. До 1867. године аграрна реформа у Закавказју је завршена, а тамошњи сељаци често су били у бољем положају него руски. Земљу су држали појединци, а не колективи. Друге Александрове реформе мање су помогле кавкаским народима. Реформисани руски судски систем одлучио је да су кавкаски народи незрели за промене, али су зато сви процеси морали бити вођени на руском језику.

²¹⁹ Simon Payaslian, *The History of Armenia: From the Origins to the Present*, New York 2007, str. 113.

²²⁰ D. S. Tkachenko, *Military and Political History of the North Caucasus in the European Studies (XVIII-XIX CC.)*, Stavropol 2015, str. 94.

То је умањило ефикасност и изазвало незадовољство. Ускоро је ипак дозвољена ограничена локална самоуправа, у виду бирања сеоских савета и градских званичника.

Завршетком сукоба 1864. године почела су већа географска истраживања региона, која су прво извели странци. Руско интересовање за специфичности области било је велико, па је већ 1878. године у Тифлису основано прво руско планинарско друштво у Закавказју. Занимање за локалне народе било је такође на високом нивоу још пре потпуног освајања. Одушевљење руских елита за тајновити планински Кавказ и његове горштаке има дугу историју. Још је Александар Сергејевич Пушкин писао у приповеткама о овом простору. Шездесетих година 19. века почели су први етнографски пописи и систематизација података. За лингвисте, етнографе и историчаре било је доста посла. Цензус 1897. године показао је да је у Закавказју живело око 9 милиона људи.²²¹ Губерније нису биле етнички хомогене. Народи различитих језика, вера и култура живели су у непосредној међусобној близини. Године 1867. сакупљени предмети важни за историју области нашли су се у Кавкаском музеју у Тифлису. Током седамдесетих година основана је државна комисија која је редовно објављивала нова сазнања о етнографији различитих народа. Несмањено интересовање руских уметника за тајновите народе и планине очигледно је постојало и почетком 20. века. Лав Николајевич Толстој користи кавкаске мотиве опчињен горштакком традицијом и чистим брдским ваздухом.²²²

Закавказје се убрзано развијало за време цара Александра II. Још 1857. године једно руско превозно друштво је уз царев благослов отпочело бродски транспорт између кавкаских црноморских лука. Близина границе значила је стално присуство војске, која је условила унапређење Грузијског војног пута. Радови на модернизацији главног планинског пролаза завршени су 1863. године. Боље везе између градова и њихова трговинска важност довели су до убрзаног, али неравномерног, раста насеља. Тифлис је 1811. године имао тек 8 хиљада становника. Године 1864. тај број већ је порастао на око 60 хиљада душа,²²³ углавном због насељавања трговаца. Наравно, напредак није био равномеран. Педесетих година 19. века руски војник и путописац Иван Головин описао је јерменски град Јереван као „прљав и лоше изграђен“.²²⁴ Године 1871. британском официру

²²¹ Charles King, *nav. delo*, str. 144.

²²² Лав Николајевич Толстој, *Хаџи Мурат и друге приповетке*, Београд 1978, стр. 27.

²²³ Charles King, *nav. delo*, str. 147.

²²⁴ Ivan Golovin, *nav. delo*, str. 117.

Артуру Кунингаму се веома допао, али сведочи да је у међувремену мало шта урађено за напредак града.²²⁵ Закавказје је ипак економски стално напредовало. Почетком владавине, Александар је лично послао пет геолога ради утврђивања рудног богатства Грузије.²²⁶ Модернизаторска царева амбиција може се видети и у одлуци да се руски монопол над нафтним пољима у околини Бакуа укине. Седамдесетих година 19. века она су постала доступна за експлоатацију капиталистима из читавог света. Монархова жеља да се кроз област Закавказја изгради железница остала је неостварена за његовог царевања.

Закључак. Владавином Александра II Николајевича окончана је вековна руска борба за освајање читаве области северно и јужно од планинског венца Кавказа. Иако су неки делови овог подручја припадали Руској империји пре 1855. године, читаво Закавказје је остало погранична област. Као такво оно је било подложно војној управи, односно већој улози војних него цивилних власти. Императорова унутрашња политика ипак је значајно утицала на живот на овом подручју. Његова одлука да одобри иселјавање непријатељских муслиманских народа довела је до трајне промене етничког састава северног Закавказја. На југу Грузијци и Јермени осетили су извесне благодети живота под снажним православним монарсима. Интелектуалне елите ових народа управо су за време Александровог царевања почеле да праве прве кораке ка културној и националној обнови, за разлику од туркијских народа данашњег Азербејџана. Насељавање Козака, Руса и других у Закавказје било је присутно током царева владавине. Ипак, то је више била последица политике ранијих самодржаца. Александар Николајевич није тежио да убрзано русификује ову пограничну област. Вицекраљ је за време његове владавине био благи и љубазни²²⁷ Михаил Николајевич.

У периоду од довршетка освајања до 1881. године Закавказје је значајно економски ојачано. Почетак сталне пловидбе уз црноморску обалу, модернизација важног планинског пута, насељавање трговаца и стабилност дозволили су да се област развије и напредује током владавине Александра II. Закавказје ће, упркос покушајима независности локалних народа у јеку руских револуција, остати подручје од стратешке и економске важности за Русију и под њеном непосредном контролом до последње деценије 20. века.

²²⁵ Arthur Thurlow Cunynghame, *Travels in the Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871*, London 1872, str. 277.

²²⁶ Donald Rayfield *Edge of Empires: A History of Georgia*, London 2012, str. 294.

²²⁷ Arthur Thurlow Cunynghame, *nav. delo*, str. 252-253.

13. Руска средишња Азија у доба императора Александра II

Руска средишња Азија. Питање руске средишње Азије, која ће остати упамћена под називом Туркестан, представља занимљиву тему за истраживање политике цара Александра II Николајевича. Та тема боље се може повезати са монарховом спољашњом, него унутрашњом политиком, али је неопходно обрадити је. Током императорове владавине централноазијске степе, настањене махом туркијским муслиманским народима, постале су део Русије. Као и у већини случајева новоосвојених територија, живот у њима није одмах могао бити нормализован. Сама окупација, праћена војном управом, али и удаљеност Санкт Петербурга, значили су мањи утицај цара и владајућих елита на унутрашњу политику у Туркестану. Питање Александровог односа према новоосвојеним областима и народима ипак ће бити истражено у овом поглављу.

Дискусија државног врха о природи будућег руског утицаја у средишњој Азији отпочела је 1864. године. Руско присуство било је неминовно, капиталистички развој државе захтевао је нова природна богатства и тржишта. Питање меке или отворене окупације још увек није било решено у престоници када је генерал Михаил Григоријевич Черњајев 1865. године заузео Ташкент. Пад најважнијег града области, значио је одлуку о њеном освајању. Руски генерал је грађанима обећао поштовање локалних обичаја и исламске вере. На тај начин прва одлука унутрашње политике према новим поданицима Империје није донета од стране монарха, већ једног војсковође. Руске елите увиделе су значај града и почеле одмах да раде на јачању његовог економског положаја. Изгледа да су одлуке у овом смислу донете у договору различитих министара без директног царевог мешања.²²⁸ Године 1866. Александар II је прихватио развитак догађаја и прогласио анексију Ташкента, чиме је званично почело руско освајање средишње Азије.

Царева унутрашња политика у Туркестану. Зарад решавања питања организације нових области цар је још 1865. године основао Степску комисију, чијим је радом управљао војни министар Дмитриј Алексејевич Миљутин. У наредном периоду локални канати су поражени, а њихове територије директно анектиране или стављене у вазални положај (као у случају Бухаре и Хиве). Руска власт над читавом средишњом Азијом осигурана је до 1884. године, само три године након убиства Александра II. Поред административног

²²⁸ Hélène Carrère d'Encausse, „Systematic Conquest, 1865 to 1884“, u: *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Third Edition* (pr. Edward Allworth), Durham and London 1994, str. 138.

уређења територије, комисија је утврдила да је најбоље оставити неполитичка питања од локалне важности постојећим друштвеним институцијама. За генералног губернатора предвиђена су готово неограничена овлашћења у складу са нестабилношћу територије и страха од снаге ислама. Изгледа да је и цар био под утиском неопходности војне управе, посебно суочен са искуствима других својих званичника у муслиманским областима, где је становништво теже прихватало ауторитет православног монарха.²²⁹ Године 1867. званично је окончана војна управа и царевим декретом основана је губернија Туркестан. За генералног губернатора изабран је генерал Константин Петрович фон Кауфман, који ће на том месту остати до 1881. године. Статут који је прописао администрацију у Туркестану требало је да буде привремен, али је остао на снази до 1886. године.

Честе побуне широм руске средишње Азије значиле су опстанак војне власти, која је у почетку прихватила становиште Степске комисије. Традиционални судови и политичка организација села наставили су да раде упоредо са руским институцијама. Царски званичници нису се мешали у локална питања, осим ако нису укључивала интересе Руса или спорове са њима.²³⁰ Царска администрација ограничила се на потврђивање избора судија и сеоских вођа. Убрзо су неки руски званичници огрезли у корупцију и почели утицати на живот локалног становништва из личне користи. Већ 1873. генерал фон Кауфман наглашавао је потребу реформе у средишњој Азији. Амбициозни губернатор сматрао је своју војну управу неопходном и желео је да задржи готово неограничену власт над Туркестаном. Због тога је често долазио у сукоб са престоничким владајућим круговима, жељним цивилне администрације.²³¹ Чак су и савременици из других држава критиковали губернатора због његове амбиције. Амерички дипломата и путник, Еугеније Скајлер, описује његову резиденцију као мали двор са етикетом строжом него у Санкт Петербургу. Сведочи о томе како становништво губернатора зове „полукраљем“, који је прихватио поједине обичаје азијских монарха и напушта резиденцију само у пратњи козака.²³² Иако ауторов опис делује подсмешљиво, није тешко замислити зашто је руски званичник морао бити строг у свом инсистирању на форми и безбедности у често непријатељском окружењу.

²²⁹ Daniel Brower, *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*, London 2003, str. 28.

²³⁰ Hélène Carrère d'Encausse, „Organizing and Colonizing the Conquered Territories“, u: *Central Asia*, str. 154.

²³¹ Daniel Brower, *nav. delo*, str. 27.

²³² Eugene Schuyler, *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, New York 1877, str. 81.

Већина народа који су живели у новоосвојеним пределима, посебно на југу области, имала је дугу верску и културну муслиманску традицију. Русија није имала жељу (нити могућности) да разбије неоспорни монопол ислама²³³ над свакодневним животом становништва. Иако борба против локалне културе и религије није наметана, руске елите схватале су циљ своје државе у као колонизаторски. Постојала је жеља да се „варвари“ цивилизују, образују и постану грађани Империје. Русија је у томе тражила за себе статус колонијалне силе.²³⁴ У овом питању цар није имао значајног утицаја на прилике на терену, а не постоје докази да га је ситуација у Туркестану, ван стратешке, нарочито занимала. Ипак, не треба заборавити осећај потребе цивилизаторске мисије који је формиран у Русији још пре потпуног овладавања облашћу. Капетан Валиханов, који је посетио средишњу Азију педесетих година 19. века претерује када је описује. Тадашњи степен развоја друштва и земље карактерише као „патолошку кризу“, док куди „лењо и непросвећено становништво“ које оставља своја имања „на бригу Алаху“.²³⁵ Руски путописац свађује кривицу за пропаст некада славних градова подручја на Татаре. Није тешко замислити да је руско читалаштво могло осетити жељу за освајањем и просвећивањем, посебно због историјског сећања на период татарског јарма у Русији.

Међу номадским Казахстанцима, код којих су локалне религије имале изузетан значај, а ислам није био снажно укореењен, царска администрација ипак је покушавала да асимилије становништво и уништи моћ татарске хијерархије. Руски напори нису били крунисани успехом. Упркос жељама фон Кауфмана да неке народе средишње Азије русификује и натера на прихватање православне вере,²³⁶ они су почели да развијају свест о сопственим социјалним и националним проблемима и циљевима. Већ крајем владавине цара Александра II већина номадских племена прихватила је муслиманску веру и културу. Област Казахстана организована је као губернија Степе 1882. године.

Током владавине Александра Николајевича није дошло до већег уплива словенског становништва на територије средишње Азије. Једино су чланови администрације, индустријалци и трговци обитивали у новим руским областима, и то у већим градовима. Њихов број био је занемарљив у поређењу са локалним становништвом. Еугеније Скајлер,

²³³ Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar, Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge London 2006, str. 253.

²³⁴ Robert D. Crews, *nav. delo*, str. 246.

²³⁵ Capt. Valikhanov, M. Vbniukof, and Other Russian Travellers, *The Russians in Central Asia*, London 1865, str. 47.

²³⁶ Hélène Carrère d'Encausse, „Organizing and Colonizing the Conquered Territories“, u: *Central Asia*, str. 163.

боравећи у Ташкенту седамдесетих година 19. века, описује град. Сведочи да он својом уређеношћу и ширином улица више личи на мирну америчку варош него на централноазијски центар. Ипак, чини му се да је град „вештачки“ јер у њему уз туркијске грађане живе само они Руси који су обавезни да ту станују. Њих у време описа у граду има 3 хиљаде, изузимајући гарнизон од 6 хиљада војника.²³⁷ Тек ће за време Александровог наследника доћи до масовнијег насељавања Руса у Туркестан.

Упркос неоствареним плановима о анексији, Хива и Бухара остале су вазалне државе Руске царевине до њеног пада. У њима је монархова и руска унутрашња политика била још мање присутна и видљива. Руско становништво почеће да масовније насељава и делове ових држава у времену непосредно после убиства цара Александра Николајевича.

Руска администрација затекла је у средишњој Азији релативно лошу привредну слику. Пољопривреда, која је највише занимала руске господаре, била је у јадном стању. Системи за наводњавање били су напуштени,²³⁸ али је становништво свеједно успевало да произведе довољно хране за сопствене потребе. Ово, наравно, није било довољно за царске власти, жељне производње великих количина пољопривредних добара, нарочито памука, који је у локалним условима могао да се гаји. За време владавине Александра II радило се на опоравку пољопривреде, посебно путем обнове старих и изградње нових иригационих система. Иако су неки делови земљишта поново постали обрадиви, успех руских напора у периоду од 1865. до 1881. године је мали. Године 1879. најсложенији од пројеката за наводњавање, канал реке Сир Дарије, напуштен је након 4 године рада. Руска администрација ипак је успешно покренула производњу памука у времену након Александрове владавине. Социоекономски положај становништва поправљен је различитим пројектима. Русија је у почетку у свим новоосвојеним областима прогласила земљу државном својином. То није била велика промена у односу на претходни систем у коме су канови и други локални владари господарили вредним и обрадивим земљиштем. Временом, парцеле су правно препуштене сељацима који су их обрађивали, те је омогућена и њихова куповина од стране других приватних лица или удружења.

За време царевања Александра II индустрија у централноазијским областима није много унапређена. Стари занати наставили су да постоје и производња је остала на ниском

²³⁷ Eugene Schuyler, *nav. delo*, str. 76-77.

²³⁸ Capt. Valikhanov, M. Vbniukof, and Other Russian Travellers, *nav. delo*, str. 47.

нивоу. Туркијски народи правили су само оно што се могло продати у непосредном окружењу. Номадски живот многих племена утицао је на немогућност развијања градова и индустријских центара на северу области. Једино је текстилна индустрија бележила напредак. Прве године руске власти обележио је почетак увоза метала, који ће касније обезбедити развој војне индустрије. Изградња железничког система у огромној области започета је пред крај Александрове владавине, 1879. године. Пруга ће бити завршена после његовог убиства, када ће постати део важне Транскаспијске линије.

Закључак. У случају царевог односа према областима и народима средишње Азије није могуће раздвојити спољашњу од унутрашње његове политике. Непостојање непосредног царевог утицаја проистиче из чињенице да је његова улога у освајању и управи у овим подручјем била минимална. Као што је показано, она је ограничена на прихватање постојеће ситуације и именовање генералног губернатора који ће остати на положају и владати до 1881. године. Жеља Александра II била је сигурност и стабилност једног региона, који је тек током његове владавине постао део Царевине. Зато је оставио ефикасну војну управу и мало се даље бавио питањем њеног развоја. Ипак, његова владавина означила је почетак различитих промена у животу муслиманског становништва Туркестана и Степа. Иако је живот локалног живља у почетку остао готово непромењен, руске власти су временом пожелеле да различите делове изложе различитом степену русификације. Овај процес донео је извесне успехе тек за време императорових наследника. Релативан економски бољитак, побољшање привредне слике региона, почетак изградње модерних комуникација заоставштина су владавине цара Александра Николајевича. Када крајем века британски путописци посете руску средишњу Азију биће одушевљени напретком који је ту постигнут и задовољством становништва.²³⁹ Ипак, биће свесни да Русија, са и даље пуним рукама посла у том пределу, не може представљати праву опасност за Британско царство у Индији. Предели који су у времену владавине цара Ослободиоца припојени Царевини остаће, у различитим облицима, делови Совјетског савеза до његовог пада.

²³⁹ Francis Henry Skrine and Edward Denison Ross, *The Heart Of Asia, A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, London and New York 2005, str. 261.

14. Закључак

Истраживање унутрашње политике руског императора Александра II Николајевича Романова показало се као захтеван, али захвалан подухват. Коришћењем разноврсних извора и литературе критички су обрађена важна питања и теме које чине монархову унутрашњу политику. Поред тога овај рад представља поглед на једно занимљиво и важно време историје Русије, њеног већинског руског народа, али и многобројних неруских народа који су чинили Империју.

Очекивање да ће руски наративни извори махом кудити монархову унутрашњу политику показало се као релативно тачно. Са друге стране остао сам изненађен објективношћу страних извора у времену јаке русофобије после Кримског рата. Коришћена литература била је јако корисна и у довољној мери објективна, заснована на чињеницама и изворима. У раду је избегавано давање вредносних судова, те је он ограничен на приказивање Александрове политике и његовог односа према различитим чиниоцима Царевине из перспективе цара и руских елита, али и поменутих чинилаца.

Александар II Николајевич Романов провео је на руском самодржачком престолу 26 година и 11 дана. Поред титуле руског цара, држао је и оне краља Пољске, великог кнеза Финске и многе друге. Империја којом је господарио била је највећа континентална сила на свету и у његово време достигла је свој територијални врхунац. Владао је у времену које је захтевало корениту промену државе изнутра и снажно вођство способно да ту промену изведе. Александар је од оца научио да је чврста рука најсигурнији начин управљања за једног Романова. Он јесте био аутократа, који је озбиљно разумео своју божанску улогу у вођењу државе и друштва. Ипак, особина која је највидљивија кроз његову владавину јесте прагматизам. Практична царева природа дозволила му је да сагледа проблеме Империје и покуша да их реши у складу са својим уверењима. Честа промењивост његове унутрашње политике, нарочито видљива у односу према реформама или револуционарним деловима руског друштва, била је управо производ његових контрадикторних жеља. Александар је модернизацију државе и друштва видео као неопходност и искрено радио на том пољу, чак и када је племство, као главни ослонац његове власти, било против промена. Са друге стране, император није желео да се одракне неограничене моћи, због чега је често долазио у конфликт са радикалним деловима друштва, те у појединим случајевима чак показао окруност.

Владавина Александра II може се поделити на три неједнака временска периода у којима је цар водио другачију унутрашњу политику. Први период од ступања на престо 1855. до 1866. године било је време општег отопљења. Цар је у светлу пораза у Кримском рату дозволио већу слободу и опуштање стега очевог режима. У овом периоду осетан је оптимизам друштва, а већина најважнијих реформи спроведено је управо тада. Други период почео је репресалијама и полицијском контролом које су изазвали први атентати на цара. Време монарховог покушаја да насилним путем обузда незадовољне делове друштва, трајао је до 1881. године. Последње месеце на престолу цара Ослободиоца обележио је други период отопљења, који је обећавао почетак уставности у Русији, али који је превремено завршен императоровим убиством. Александров однос према различитим деловима друштва описан је у раду кроз сва три периода. Важност царевих одлука током читаве владавине за неруске народе његове Царевине такође је истражена. За однос према већини тих народа могуће је применити дату временску поделу, мада је за поједине прекретница био Јануарски устанак 1863/4. године.

Може се рећи да Александар Николајевич није у потпуности успешан владар ни као модернизатор, ни као самодржац. Упркос релативном успеху реформи које је цар подржавао и помагао, оне су често биле недовољне да значајно побољшају живот становника Царевине или задовоље радикалну и либералну интелигенцију. Александру је мањкало одлучности и строгости једног Петра Великог - особина које би омогућиле реформама да буду спроведене брже и без много расправе. Са друге стране, монарх је своја апсолутистичка права користио, али не у довољној мери да би спречио унутрашњу нестабилност или чак заштитио сопствени живот. Његова окрутност често је била производ разочараности или страха, а не реалне потребе.

Искрена модернизаторска жеља Александра II дозволила је Русији промене које су јој ослободиле пут либерализације, индустријализације и општег напретка и јачања. Царева улога у њиховом прихватању и спровођењу свакако је огромна и не може бити умањена његовом неодлучношћу и каснијом жељом да обузда друштво жељно даљих реформи. Време његовог царевања остаје јединствен период руске историје 19. века који је последњи видео покушај да се друштво и држава из корена реформишу уз помоћ и залагање свемоћног цара. Политика цара Александра II оставила је неизбрисив траг на руско, али и друштва подјармљених народа Империје.

15. Библиографија

Извори:

1. „Alexander II, The Abolition of Serfdom in Russia, The Manifesto of February 19, 1861“, http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Alexander_II,_Emancipation_Manifesto,_1861, (17. III 2018.)
2. „Alexander the Second’s Speech to the Diet, 18 September 1863“ u: *Finland and Russia 1808-1920, From Autonomy to Independence, A Selection of Documents*, pr. D. G. Kirby, London Basingstoke 1975.
3. „A Political Programme for Finland, July 1863“ u: *Finland and Russia 1808-1920, From Autonomy to Independence, A Selection of Documents*, pr. D. G. Kirby, London Basingstoke 1975.
4. Autorski kolektiv, *The History of the Belarusian Nation and State*, Minsk 2001.
5. Ahllund, T, *From the Memoirs of a Finnish Workman*, <http://alaskahistoricalociety.org/wp-content/uploads/2016/12/Ahllund-2006-Memoirs-of-a-Finnish-Workman.pdf> (18. VI 2018.)
6. Bakunin, Michael, *God and the State*, New York 1970.
7. Valikhanof, M, Vbniukof, M. and Other Russian Travellers, *The Russians in Central Asia*, London 1865.
8. „Governor-General Rokassovsky’s Report to Alexander II, May 1865“ u: *Finland and Russia 1808-1920, From Autonomy to Independence, A Selection of Documents*, pr. D. G. Kirby, London Basingstoke 1975.
9. Гогољ, Никола В, *Тарас Бульба*, Београд 1902.
10. Golovin, Ivan, *The Caucasus*, London 1854.
11. Данилевски, Николај Ј, *Русија и Европа*, Београд, 1994.
12. Day, William Ansell, *The Russian Government in Poland*, London 1867.
13. Dostojevski, Fjodor, *Idiot I*, Beograd 1979.
14. „Emperor Alexander’s speech from the throne to the Estates at the opening of the Second Diet of Finland, Sept. 18 1863“, <https://histdoc.net/laki/diet1863.html> (18. VI 2018.)
15. Игњатовић, Јаков, „После атентата на Јубилеуму“ у: *Срби о Русији и Русима, Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010) Антологија*, (пр. Мирослав Јовановић), Београд 2011.

16. Игњатовић, Јаков, „После смрти цара Александра II“ у: *Срби о Русији и Русима, Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010) Антологија*, (пр. Мирослав Јовановић), Београд 2011.
17. „I’m not unwell, it’s just that I...” (preveo John Weir), <https://taras-shevchenko.infolike.net/taras-shevchenko%27s-poem--i-m-not-unwell-it-s-just-that-i-tr-by-john-weir.html> (7. II 2018.)
18. Kropotkin, Peter, *In Russian and French Prisons*, London 1887.
19. Mussorgsky, Modeste, *Boris Godunov: Libretto*, New York 1900.
20. Nikitenko, Aleksandr, *Up from Serfdom, My Childhood and Youth in Russia 1804-1824*, New Haven London 2001.
21. O’Brien, Augustin P., *Petersburg and Warsaw: Scenes Witnessed during a Residence in Poland and Russia in 1863-4*, London 1864.
22. Purlevskii, Savva Dmitrievich, Gorshkov, Boris B, *A Life under Russian Serfdom, Memoirs of Savva Dmitrievich Purlevskii 1800-1868*, Budapest New York 2005.
23. „Revolutionary Catechism“ у: *Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism*, (пр. Sam Dolgoff), New York 1971.
24. Skrine, Francis Henry and Ross, Edward Denison *The Heart Of Asia, A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, London and New York 2005.
25. Schuyler, Eugene, *Turkistan: Notes of a Journy in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, New York 1877.
26. Толстој, Лав Николајевич, *Севастопольске и друге приповетке*, Београд 1968.
27. Толстој, Лав Николајевич, *Хаџи Мурат и друге приповетке*, Београд 1978.
28. „The Valuev Decree“ у: Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto Buffalo London 1996.
29. „The Ems Ukase“ у: Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto Buffalo London 1996.
30. „The Language Edict of 1 August 1863“ у: *Finland and Russia 1808-1920, From Autonomy to Independence, A Selection of Documents*, пр. D. G. Kirby, London Basingstoke 1975.

31. „The National Debt of Gratitude (1876)“ u: *Finland and Russia 1808-1920, From Autonomy to Independence, A Selection of Documents*, pr. D. G. Kirby, London Basingstoke 1975.
32. „From the Judicial Reform (1864) The Establishment of Judicial Institutions“, <https://www2.stetson.edu/~psteeves/classes/grrefsources.html#04>, (23. III 2018.)
33. „From the Statutes on Local Government (Zemstvo) (1864)“, <https://www2.stetson.edu/~psteeves/classes/grrefsources.html#03>, (23. III 2018.)
34. Cunynghame, Arthur Thurlow, *Travels in the Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871*, London 1872.
35. Curie, Eve, *Madame Curie: The Biography by her Daughter*, London 1938.
36. „Cyprian Norwid: ‘Chopin’s Piano’ (redux), with commentary“, <https://jacket2.org/commentary/cyprian-norwid-chopin%E2%80%99s-piano-redux-commentary> (12. III 2018.)

Літэратура:

1. Bekus, Nelly, *Struggle Over Identity: The Official and Alternative “Belarusianness”*, Budapest New York 2010.
2. Billington, James H, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*, New York 1966.
3. Blum, Jerome, *Lord and Peasant in Russia, From the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961.
4. Brower, Daniel, *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*, London 2003.
5. Verhoeven, Claudia, *The Odd Man Karokozov: Imperial Russia, Modernity, and the Birth of Terrorism*, Ithaca and London 2009.
6. Davies, Norman, *God’s Playground: A History of Poland, Volume II 1795 to the Present*, New York 2005.
7. Ellis, Charles, „Natural science“ u: *A History of Russian Thought* (pr. William Leatherbarrow and Derek Offord), Cambridge 2010.
8. Kasekamp, Andres, *A History of the Baltic States*, Chippenham and Eastbourne 2010.
9. Kiaupa, Zigmantas, *The History of Lithuania*, Lithuania 2002.
10. King, Charles, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford 2008.

11. Lavery, Jason, *The History of Finland*, Westport, London 2006.
12. Leslie R. F. (pr.), *The History of Poland since 1863*, Cambridge 1980.
13. Magocsi, Paul Robert, *A History of Ukraine*, Toronto Buffalo London 1996.
14. Matossian, Marry, "The Peasant Way of Life", u: *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, (pr. Wayne S. Vucinich), Stanford 1968.
15. Miller, Alexei, *The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*, Budapest New York 2003.
16. Миљуков, Павле, Сењобос, Шарл, Езенман, Луј, *Историја Русије*, Београд 1939.
17. Moss, Walter G, *Russia in the Age of Alexander II, Tolstoy and Dostoevsky*, London 2002.
18. Mosse, Werner E, *Alexander II and the Modernization of Russia*, New York 1962.
19. Offord, Derek, *The Russian Revolutionary Movement in the 1880s*, Cambridge 1986.
20. Payaslian, Simon, *The History of Armenia: From the Origins to the Present*, New York 2007.
21. Pipes, Richard, *Russia under the Old Regime*, New York 1974.
22. Plakans, Andrejs, *The Latvians*, Stanford 1995.
23. Polunov, Alexander, *Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform and Social Change 1814-1914*, Armonk London 2005.
24. Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914), Политичка историја Европе (1815-1871)*, Београд 2010.
25. Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Београд 2010.
26. Rath, Andrew C, *The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856*, New York 2015.
27. Raun, Toivo U, *Estonia and the Estonians*, Stanford 2001.
28. Rayfield, Donald, *Edge of Empires: A History of Georgia*, London 2012.
29. Savchenko, Andrew, *Belarus – A Perpetual Borderland*, Leiden Boston 2009.
30. Seton-Watson, Hugh, *The Decline of Imperial Russia 1855-1914*, New York Washington 1952.
31. Singleton, Fred, *A Short History of Finland*, Cambridge 1989.
32. Snyder, Timothy, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, New Haven and London 2003.
33. Subtelny, Orest, *Ukraine: A History*, Toronto Buffalo London 1988.

34. Shezov, Vera, *Russian Orthodoxy on the Eve of Revolution*, Oxford 2004.
35. Tkachenko, D. S, *Military and Political History of the North Caucasus in the European Studies (XVIII-XIX CC.)*, Stavropol 2015.
36. Thomas, Robert H. G, *The Russian Army of the Crimean War 1854-1856*, London 1991.
37. Fajfrić, Željko, *Ruski carevi*, Sremska Mitrovica 2012.
38. Calvocoressi, Michel D, *Modest Mussorgsky: His Life and Works*, Fair Lawn 1956.
39. Carrere d'Encausse, Hélène, „Organizing and Colonizing the Conquered Territories“, u: *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Third Edition* (pr. Edward Allworth), Durham and London 1994.
40. Carrere d'Encausse, Hélène, „Systematic Conquest, 1865 to 1884“, u: *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Third Edition* (pr. Edward Allworth), Durham and London 1994.
41. Crews, Robert D, *For Prophet and Tsar, Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge London 2006.
42. Wandycz, Piotr S., *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*, u: *A History of East Central Europe* (pr. Peter F. Sugar, Donald W. Treadgold), Seattle and London 1974.
43. Yarmolinsky, Avrahm, *Road to Revolution: A Century of Russian Radicalism*, New York 1959.